

JAC

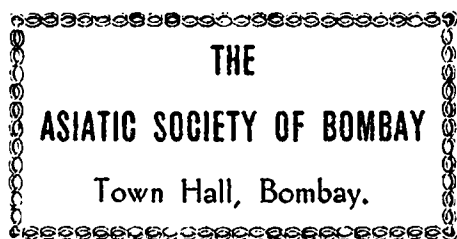
294.592

Upa / Tai

42123

00042123

सानन्दगिरिद्वत-टीकशाङ्करभाष्यसम्बलित-
तैत्तिरीयैतरेयोपनिषदौ निरानन्द-
ज्ञानद्वतटीकशाङ्कर-भाष्यसहित-
श्वेताश्वतरोपनिषच्च ।

— 3590

THE TAITTARIYA AND AITTAREYA UPANISHADS

WITH THE 42123
re

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA
AND THE GLOSS OF ANANDA GIRI,

AND THE

SWETASWATARA UPANISHAD

WITH THE COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.
SUPERINTENDENT OF FREE SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA

PRINTED AT THE NEW INDIAN PRESS.

1874

00042123

ॐ नमः परमात्मने

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ।

ॐ यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।

व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान् नित्यं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीका ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ यत् प्रकाशसुखाभिन्नं यन्मात्रेण प्रकाशितम् ।

विद्यतं ब्राह्मणे तत् स्यामदृश्यं ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥

यजुर्वेदशाखाभेदं तैत्तिरीयकोपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्य-
कारस्तत्रातिपाद्यं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेन तदस्यलक्षणेन सन्द-
भतीन् प्रति सामान्येनोपलक्षितं मत्तज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन
विशेषतो विनिश्चितं न सस्कारच्छब्देन सङ्क्षेपतो दर्शयति । यस्माज्जात-
मिति ॥ निमित्तोपादानयोः पञ्चम्याः साधारण्यादुभयविधमपि हेतुत्व-
मिह विवक्षितम् । कार्यविलयस्य प्रकृतामेव नियतत्वात् ॥ विशेषतः
प्रकृतित्वमाह । यस्मिन्निति ॥ कार्यसाधारणस्य निमित्ते धर्मादावपि
प्रसिद्धत्वात् साधारणकारणत्वमाह । येनेति । ज्ञानात्मन इति स्वरूप-
लक्षणसूचनम् ॥ १ ॥ गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावनन्तरङ्गसाधनत्वं व्यापयितुं
गुरुन् प्रणमति । यैरिति । पदानि च वाक्यानि च प्रमाणं चातुमा-
नादि तद्विवेचनेन व्याख्याता इति ॥ २ ॥ चिकीर्षितं निर्दिशति ।
तैत्तिरीयकेति ॥ व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव पदार्थस्य तिसम्भवात् पदकारित-

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।

विस्मयार्थरुचीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते ॥ ३ ॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि काम्यानि
च फलार्थिनां पूर्वस्मिन् ग्रन्थे । इदानीं कर्मोपादानपरि- ।
हाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात्
प्रवर्त्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्म-

पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् सूत्रकारेणोपनिषत्तत्पर्यस्य निरूपित-
त्वाच्च व्यर्थः पृथग्व्याख्यारम्भ इत्याशङ्काह । विस्मयार्थेति ॥ मन्द-
मतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासम्भवादुपनिषद्गतनिःशेषपदा-
र्थानां विशिष्य निःसंशयं ज्ञानं ये रोचयन्ते तेषामुपकाराग्रेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्मविचारेणैवोपनिषदो गतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रेयसस्य
कर्मस्य एव सम्भवात् पृथग्व्याख्यारम्भो न युक्त इत्याशङ्कामपनेतुं
कर्मकाण्डार्थमाह । नित्यानीति ॥ अथातो धर्मजिज्ञासेति जैमिनिना
धर्मपक्षेणैव सिद्धवस्तुविचारस्य पर्युदकत्वाच्चोपनिषदो गतार्थत्वमि-
त्यर्थः । तानि च धर्माणि सञ्चितदुरितक्षयार्थानि धर्मेण पापमपनुद-
तीति स्मृतेर्न निःश्रेयसार्थानि । न केवलं जीवतो ऽवश्यकर्त्तव्यानि
अधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि च । न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि ।
स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् मोक्षकामोऽदः कुर्यादित्यश्रवणात् ।
अतः संसार एव कर्मणां फलमित्यर्थः । कर्मकाण्डार्थमुक्त्वा तत्ता-
विचारितमुपनिषदर्थमाह । इदानीमिति ॥ कर्मणामुपादाने ऽनु-
ष्ठाने यो हेतुसञ्चित्यर्थं ब्रह्मविद्या अभिन्नु ग्रन्थे आरभ्यते । अतः
सुनिदानकर्मात्मलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकाण्डविरुद्धत्वाच्च गता
र्थत्वमित्यर्थः ॥ कर्मानुष्ठानहेतुनियोगस्तस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्च विद्यया
विरोध इत्याशङ्काह । कर्महेतुरिति ॥ अस्य इदं साधनमित्ये-
तावच्छास्त्रेण बोध्यते । यस्य यथाभिलाषः स तत्र प्रवर्त्तते कामत
एव । अतो न नियोगस्य प्रवर्त्तकसम्भावनापीत्यभिप्रायः ॥

न्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाऽऽप्त-
कामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परंप्राप्तिं
वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परंप्राप्तिः ।
अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । एतमानन्दमयमात्मानमुपस-
ङ्गामतीत्यादिश्रुतेः । काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य
क्षोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यवायाभावादयत्नत
एव स्वात्मावस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः
प्रीतेः स्वर्गशब्दाच्यायाः कर्महेतुत्वात् कर्मस्य एव मोक्ष
इति चेन्न । कर्मानेकत्वात् । अनेकानि ह्यारब्धकर्म-

सति कामे प्रवृत्तिरित्यन्वयः ॥ उक्तकामाभावे न प्रवृत्तिरिति
व्यतिरेकमाह । आप्तेति ॥ अभिलषितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्तौ हेतुर्न
विद्या अतः कथं कर्महेतुपरिहाराय विद्यारम्भ इत्याशङ्काह । आत्म-
कामत्वे चेति ॥ कामितविषयप्राप्ताय कामस्य तात्कालिकोपशममात्रं न
तूच्छेदः पुनर्विषयाकाङ्क्षादिदर्शनात् । आत्मकामनापि निरङ्कुशा
आत्मैव वस्तु नान्यत्ततोऽस्तीत्येवंरूपा आत्मकामत्वे सति भवति । कामि-
तेच्छाभावात् । आत्मनो ह्युदयानन्दरूपमजानक्षेव व्यतिरिक्तं विषयं
पश्यन् कामयते । ततः कामस्यात्माविद्यामूलत्वादात्मावद्यैव तन्निवृत्ति-
हेतुरित्यर्थः ॥ भवत्वात्मविद्या ५॥ रोधिनी कर्महेतुपरिहाराय
ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इति कथमुक्तं तत्राह । आत्मेति ॥ आनन्दमयं पर-
मात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता एवं तावत्कर्मकारण्डेनागतार्थत्वात् कर्म-
भ्योऽसम्भाव्यमाननिःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारम्भं सम्भाव्यं
पुनरारम्भवादिनोऽभिप्रायसङ्गादयति । काम्यप्रतिषिद्धयोरिति ॥ आ-
त्यन्तिकागमिशरीरानुत्पादे स्वरूपावस्थानं निःश्रेयसं शरीरानुत्पादस्य
हेत्वभावादेव सेत्स्यति किं ज्ञानार्थोपनिषदारम्भेणेत्यर्थः । मतान्तरमाह ।
अथवेति ॥ यदेव स्वर्गसाधनं उद्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाधनं निरति-

फलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि
सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धकर्मफलानामेकस्मिन्जन्मनि
उपभोगक्षयासम्भवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः
कर्मशेषसङ्गावसिद्धिश्च । तद्य इह रमणीयचरणाः । ततः
कर्मशेषेणेत्यादिस्मृतिशतेभ्यः ।

इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति
चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्ट-
विषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूप
स्यागामिनः परिहार्थार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् । न

शयप्रीतेः स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्यत्वासम्भवात्सति शरीरे क्लेशावश्यम्भावा-
दित्यर्थः ॥ एकमविकपक्षमाद्यं मतं प्रत्याख्याति । नेत्यादिना । यद्यपि
वर्त्तमाने देहे काम्यं प्रतिषिद्धञ्च नारम्भे त सुसुप्तः तथापि सञ्चितस्थानेकस्य
सम्भवाद्धेतुभावोऽसिद्ध इत्यर्थः । प्रायेणानभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि
सम्भूय एकं शरीरमारभन्ते तत्र सर्वेषामुपभोगेन क्षयितत्वात् सञ्चितं
कर्मैव नास्तीति शङ्कानिराकरणायोक्तम् । विरुद्धफलानीति ॥ स्वर्ग-
नरकफलानां च्योतिष्मन्नृणाहत्यादीनामेकस्मिन् देहे भोगेन क्षया-
सम्भवात् प्रायेणास्य सर्वाभिव्यक्तकले प्रमाणाभावाद्बलवता प्रतिबद्धस्य
दुर्बलस्यावस्थानं सम्भवतीत्यर्थः ॥ सम्भावनाभावभेदज्ञात् प्रमाणमस्ती-
त्याशङ्काह । कर्मशेषेति ॥ प्रेत्य स्वकर्मानुभूय ततः शेषेण जन्म प्रति-
पद्यत इति स्वर्गादवरोक्तं कर्मशेषं दर्शयतीत्यर्थः ॥

सञ्चितकर्मसङ्गावमङ्गीकृत्य देहान्तरारम्भो न भविष्यतीत्याह ।
इति ॥ एतद्भाविनां सिद्धान्तविरुद्धमित्याह । नेति ॥ सुसुप्ताणुष्ठितस्य
नित्यादेः सञ्चितकर्माक्षयार्थत्वभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह ।
यदि नास्मेति ॥ यच्चोक्तम् । सुसुप्तः काम्यानि वर्जयेदिति तदप्यसति
विवेकबले दुर्घटम् । सति मत्तज्ञाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह । -

त्वनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नामाऽनारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाप्यशुद्धमेव क्षेपयेयुर्न शुद्धं विरोधाभावात् । न हीष्टफलकर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसम्भवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात् स्वात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात् स्वयञ्चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः

न च कर्महेतुनामिति ॥ ननु कामो नाज्ञानमूलः । आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह । स्वात्मनि चेति ॥ सर्व्व आत्मेति पश्यतां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिः । रसनादिप्रवृत्तिनिमित्तानु कामाभास एव वास्तवाभिनिवेशाभावादित्यर्थः । तेषामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तेः कामना नास्तीति नाशङ्कनीयमित्याह । स्वयञ्चेति ॥ यज्ञोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह । नित्यानाञ्चेति ॥ आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् । पापः पापेनेति श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखेत्यर्थः । अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसज्यं चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमश्नुतीति शब्दप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्काह । अतः पूर्वेति ॥ यदि यथावद्विषयैर्निमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते । यथा विचिकित्सन् ओविवि इति । ततः शब्दप्रत्ययस्यान्यथाव्युत्पन्नत्वाच्च तद्वत्तादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शब्दप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति

प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति अकुर्वन्विहितं
कर्मेति हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्ति-
रिति सर्वप्रमाणव्याक्रोपः ॥

इत्यतोऽयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं
निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मा-
रब्ध एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्नोक्षस्य । न हि नित्यं
किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमित्यतो न
कर्मारब्धो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसा-

किमिति हेतुत्वमेव न नष्टह्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ अभावरूपस्य कार्यस्य
भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शब्दप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वा-
भिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

ननु त्वयायकरणस्य, प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्टैशानुपलम्भस्या-
भावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य
च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् । तदुक्तम् ॥
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतमित्युच्यते ॥ अस्माभिस्ताव-
दभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तद्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् ।
तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवाय-
भावाप्रसङ्गात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्या-
भावप्रमितिहेतुत्वं सतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः ।
तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च
प्रासाधिक्यत्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण अन्यज्ञापकत्वमेव । यस्मा-
दिदं प्राङ्नाशीत्तस्मादिदानीं जातमिति । न तु जनकत्वं प्रागभावस्य
नेत्यतप्रागभावित्वेन कारणत्वं प्राक्कालस्य स्ववृत्तित्वापातः । प्रागभावित्व-
मपि चान्यथामिदमिति युक्तं तत्त्वालोके । यस्मादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरि-
हाराय न नित्यं कर्म किन्तु कर्मणा पितृलोकः सर्व एते पुण्यलोका

मर्थ्यमिति चेन्न । विरोधात् । नित्यञ्चारभ्यत इति विरुद्धं
यद्विनष्टं तदेव नोत्पद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि
भोक्ष्य आरभ्य एव चेन्न । भोक्ष्यस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसा-
भावतोऽप्यारभ्यत इत्यभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्र-
मेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः ॥ यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो
षटपटादिभिर्विशेष्यतेऽभिन्न एव षटभावः षटभाव इत्येवं
निर्विशेषो भावाभावक्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवहिकल्पयते ।

भवन्तीति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिफलम् । तस्मान्न यथोक्तचरितस्य शरी-
रानुत्पाद इत्यमरः । अयत्नत इति ॥ द्वितीयमतमनूद्य दूषयति । यच्चो-
क्तमित्यादिना ॥ विद्यासङ्गितेनापि कर्मणा आरभ्य चेन्नोक्तस्तर्ह्यनित्य
एव यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभङ्गं मन्वानः
यङ्गते । यद्विनष्टमिति ॥ भावरूपत्वादिति ॥ यद्भावरूपं कार्यं तदनित्य-
मिति व्याप्तेस्तत्र च भोक्ष्यस्य निरतिशयप्रतीतिर्भावत्वादित्यत्वं स्य देवेत्यर्थः ।
प्रध्वंसा भावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्त कार्यं तदनित्यमिति
व्याप्तिव्याख्याता एव । वस्तुतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह ।
प्रध्वंसेति ॥ जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्यत्वम् । अन्ये नैरुक्ते भाव-
विकारत्वाभ्युपगमात् । नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदनभ्युपग-
मात् । नाभ्युत्तरकालयोगः कालेन सम्भवाभावात् । अवच्छेदावच्छेदकभावस्य
समवायमूलत्वात् सम्भवान्तरमूलकत्वादर्थेनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेद-
कत्वस्वभावश्चेदन्यावच्छेदकत्वस्वभावो न स्यात् । तस्मादभावस्य निर्विशेष-
कत्वात् कार्यत्वं कल्पनामात्रपरमिति भावः । किञ्चाभावस्याभावविशे-
षपालस्वभावत्वाद्भावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्मः सम्भवतीत्याह ।
भावेति ॥ मन्वभावस्तुर्विधस्तत्त्वानित्यः प्रागभावः प्रध्वंसादयस्तु नित्याः
ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्याह । यथा हीति ॥ भावप्रत्ययस्य एका-
कारत्वादेक एव भावाभावच्छेदकभेदाद्विन्न इव प्रकाशते । तथा निषे-

न हि अभाव उत्पत्त्यादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे
भाव एव स्यात् । विद्याकर्मकर्तृनित्यत्वाद्विद्याकर्मसन्तान-
जनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न । * गङ्गास्रोतोवत् कर्तृत्वस्य
दुःखरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मा-
दविद्याकामकर्म्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष
इति । स्वयञ्चात्मा ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मीक्ष इति
ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते । उपनिषदिति विद्योच्यते ।
तच्छीलानां गर्भजन्मजरादिनिशातनात् । तदवस्तादनाद्वा

धप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एवाभावोऽवच्छेदकभेदभिन्न इव प्रकाशते । जा-
यते नश्यति चेति क्रियायोगात् सङ्ख्यागुणयोगाद्द्रव्यवदभावो विकल्पप्रते
न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः ॥ इतश्च न तत्त्वतः सविशेष इत्याह । न ह्येति ।
विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धम् । प्रतियोगिना च विशेषण्येन नाभा-
वस्य सहभावोऽस्ति । षट्प्रध्वंसस्य नित्यत्वे षटस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
षट्सहभावित्वे च तदभावत्वव्याघातात् भावाभावयोः सहानवस्थानरू-
पविरोधाभ्युपगमात् । ततः प्रतियोगिविशेषादभावः सविशेषः कार्य-
त्वादिधर्मवानिति भ्रममात्रमित्यर्थः । एवं प्रध्वंसघटान्तेन शङ्कितं नित्यत्वं
परिहृत्य प्रकारान्तरेणाशङ्कं निषेधति । विद्याकर्मोत्पादिना ॥ विद्या-
कर्मणोः कर्त्ता नित्य इति साधनसातत्यात्साध्यसातत्यं न वाच्यम् ।
कर्तृत्वस्यानुपरमेऽनिर्म्मीक्षप्रसङ्गादुपरमे च साधनसातत्या भावान्मोक्षस्य
विच्छिन्निः स्यादित्यर्थः । यस्माच्चिन्नेयसं ब्रह्मज्ञानं विना दुष्प्रापं तस्मा-
दित्युपसंहारः । ब्रह्मविद्यायासुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव
निन्नेयससाधनत्वे प्रमाणमित्याह । उपनिषदिति ॥ निशातनाच्छिथिली-

तैत्तिरीयोपनिषदारम्भः ॥

हरिः॥ॐ॥शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्व-
र्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णु रु-
क्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।

ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वात् उपनिषत् । न वास्याः परं
श्रेय इति । तदर्थत्वादुग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरङ्गश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नो
ऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्तेरात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा
वरुणः । चक्षुष्यादित्ये वाभिमानी अर्यमा । बले इन्द्रः ।
वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुक्रमो विसीर्णक्रमः
पादयोरभिमानी । एवमाद्याध्यात्मदेवता शं नो भवत्विति
सर्वत्रानुषङ्गः । तासु हि सुखकृतसु विद्याश्रवणधारणोप-
योगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते
शं नो भवत्विति ॥ ब्रह्मविद्याविविदिषुणा नमस्कारवन्दन-

करणादित्यर्थः । अस्यां विद्यायां निमित्तभूतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीव-
स्योपनिषन्न स्वात्मतयोपस्थितं भवतीत्यर्थः ॥

एवमुपनिषदं व्याख्यारम्भं सम्भाव्य प्रतिपदव्याख्यामारभते । शं
सुखमित्यादिना ॥ शं नो भवत्विति ॥ सुखकृद्भवत्वित्यर्थः । अध्यात्मप्राण-
करणाभिमानिनां देवतानां सुखकृत्यत्वं किमिति प्रार्थ्यते तत्राह । तासु
ह्येति ॥ श्रवणं गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्यावधारणम् ।
धारणं श्रुतस्याप्यविस्मरणसुपयोगः शिष्येभ्यो निवेदनम् । अन्यब्रह्म
वायुश्चान्य इति नाशङ्कनीयमित्याह । परोक्षेति ॥ ब्रह्म इति परोक्षेण स

ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्माम-
वतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु
वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥ सत्यं
वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

क्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं क्रियते । सर्व-
क्रियाफलानां तदधीनत्वात् ब्रह्म वायुस्तस्यै ब्रह्मणे नमः ।
प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्तुभ्यं हे वायो !
नमस्करोमीति । परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते ।
किञ्च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं सन्निकटमव्यवहितं प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं
यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि
त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां
सम्पाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन एव सम्पाद्य इति त्वामेव
सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्व्वालोकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैव स्तुतं सत्
मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तार-

ब्रह्मेत्याचक्षत इति श्रुतेः । वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः । प्राणस्य
प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्यध्यात्मिक-
प्राणवायुरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्यत्वेऽप्यपरोक्षत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ बाह्यं
चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्यवहितम् । प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षिवेद्यः
सन्निकटतश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया प्रत्यक्ष इत्यर्थः । वृंहणाब्रह्म ।
प्राणकृतेन श्वशनादिना* शरीरादेर्दृष्टं प्रसिद्धमित्यर्थः । यथा राक्षो

* अशनायादिनेति पाठान्तरः ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा

माचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रथमार्थम् ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शिक्षाध्याय आरभ्यते ॥ शिक्षा शिष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिष्यन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिष्यैव शीक्षा दैर्घ्यं छान्दसं तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमासमन्तात् कथयिष्यामः । चक्षिणो वा ख्याजादि-
दस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तत्वात् कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णो-
ऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्न-
विशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सन्तानः
सन्ततिः । संहितेत्यर्थः । एषो हि शिष्यतव्योऽर्थः । शिक्षा

दीवारिकं कश्चिद्राजदिदृक्षुराह त्वमेव राजेति तथा हार्दस्य ब्रह्मणो
हारप्रालं हार्दं ब्रह्म दिदृक्षुर्भुक्षुचुराह त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामीति ।
ब्रह्मवदनक्रिया प्राणदेवतास्तुत्यर्था । स्तुत्यन्तरमाह । ऋतमित्यादिना ॥
॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥

यत्नोपरम इति ॥ स्वरोऽव्यञ्जनप्रमादो माभूदित्यर्थः । अन्यथा
विवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्तदुक्तम् । मन्त्रो ह्रीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वज्जो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशतुः
स्वरतोऽपराधादिति ॥ लक्षणं मिति ॥ लक्षणं शास्त्रम् । ऋतुरवाणां मूर्धा ।
इत्ययानां तास्वित्यादि तस्याऽन्यत्रैव सिद्धत्वात् । इह कर्मव्युत्पत्तिरेव

बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥१॥
 शीक्षां पञ्च ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥
 सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अ-
 यातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥

यस्मिन् अध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इति । एवमुक्त उदित उक्त
 इत्युपसंहार उत्तरार्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परि-
 ज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्रार्थ्यते तन्नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः
 सहैवास्तु । तन्निमित्तञ्च यद्ब्रह्मवर्चसं तेजसाञ्च सहैवास्तु इति
 शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते ।
 नाचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो हि आचार्यो नाम
 भवति । अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य यतो-
 ऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसार्थज्ञानवि-

शिष्याशब्दस्य पाह्या । चक्षिहः ख्याज् बालिटीति सूत्रेण ख्याजादिष्टो
 वक्ष्य तस्येदं रूपम् । न ख्याप्रकथने इत्यस्य सोपसर्गस्य प्रयोगानभिधाना-
 दित्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

संहितावर्णानां सन्निकर्षस्तद्विषयसुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह ।
 अधुनेति ॥ सन्निधानाच्च स्वशास्त्रासंहितैव पाह्या । यं नो मित्वा इत्या-
 शीर्षादः कृतस्त्रोपनिषच्छेषः संहितोपनिषच्छेषमाशीर्षादान्तरमाह ।
 तत्रेति वस्तुपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने हेतुरतः शब्देनोक्त इ-
 त्याह । यतोऽत्यर्थमिति ॥ पञ्चसिति सप्तमो तृतीयार्थे विपरिणेत्या । अधि-
 करणशब्दो विषयपर्यायः । पञ्चभिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं वक्ष्ये वक्तव्यम् ।

पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिष-
मधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासं-
हिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी
पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः ॥
१ ॥ वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधि-
ज्योतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तर-
रूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधि-
ज्योतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम्

षष्ठेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिता-
विषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसन्निकृष्टमेव व्याख्यास्यामः ॥
पञ्चस्वधिकरणेष्वध्यात्रेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । कानि
तानीत्याह । अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकम् ।
तथाऽधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः
पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्
संहिताविषयत्वाच्च महत्यस्य ताः संहितास्य महासंहिता
इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्ता-

यथा विष्णुदर्शनप्रतिभायामित्यर्थः । लोकेष्वधीति ॥ लोकानधिकृत्योपा-
दाय ध्येयत्वमित्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्ध आचार्यादि-
र्विवक्षितस्तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादिर्विवक्षितः । अध्यात्म-
मिति । आत्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्दर्शने जिह्वादिर्विवक्षितः । सर्वत्र
तदभिमानिनी देवतैव पाह्या अन्यस्योपांशत्वाचम्भवादिति । विधिशेष-
मर्थवादमाह । ता एता इति ॥ संहितोपनिषदः कर्त्तव्या इत्यपत्ति-

॥ २ ॥ अन्तेऽश्व्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः
 प्रवचनसन्धानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधि-
 प्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा
 सन्धिः । प्रजननसन्धानम् । इत्यधिप्रजम्
 ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् । अधराहनुः पूर्वरूपम् ।
 उत्तराहनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा
 सन्धानम् । इत्याध्यात्मम् । इतीमा महासंहिताः ।
 य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद ।
 सन्धीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन

नामधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽयं शब्दः
 सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वो वर्ष्मः पूर्वरूपम् । संहितायाः
 पूर्वं वर्ष्मं पृथिवीदृष्टिः कर्त्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चौत्त-
 ररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिर्मध्यप्रदं पूर्वोत्तरयोः
 सन्धीयतेऽस्मिन् पूर्वोत्तररूपे इति ॥ १ ॥ वायुः सन्धानम् ।
 सन्धीयतेऽनेनेति सन्धानमित्यधिलोकं । दर्शनमुक्तम् अथा-
 धिज्योतिषमित्यादि समानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इतीमा इत्युक्ता
 उपप्रदर्श्यन्ते ॥

विधिरक्तः । कथं कर्त्तव्या इत्याकाङ्क्षायां विनियोगविधिमाह । अथ
 तास्मामित्यादिना ॥ 'कर्त्तुरेकत्वादनुष्ठेयानां बहुत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे
 विशेषनियमार्थोऽयं शब्दः । हृदयस्थानेऽवत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस
 इतिवदुपप्रदर्श्यन्ते परामृश्यन्ते अधिकारिविधिप्रदर्शनाय ॥

सुवर्गेण लोकेन ॥ ३ ॥ सन्धिराचार्यः पूर्वरूप-
मित्यधिप्रजं लोकेन ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनु-
वाकः ॥ .

यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद उपास्ते ।
वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारादिति प्राचीनयोग्योपा-
स्वेति वचनात् । उपासनञ्च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसन्ततिर-
सङ्कीर्णा च । अतस्तत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च ।
प्रसिद्धोपासनशब्दार्थः । लोकं गुरुमुपासते राजानमु-
पास्त इति । यो हि गुर्वादीन् सन्ततमुपचरति स उपास्त
इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि य
एवं वेद सन्धीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः प्रजादिफलमा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

यथा दर्शादयः षड्यागाः समुच्चिताः फलसाधनमधिकारांशेनाभेदात्
तथा पञ्चोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलकामस्यानुष्ठेया इत्याह । यः
कश्चिदित्यादिना ॥ फलकामिनाऽनुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितफलाय
भवति । फलानभिसन्धिना चानुष्ठीयमानं ब्रह्म विद्यार्थं भवति ।
मेधाङ्गीनेन ब्रह्मणोऽवगन्तुमशक्यत्वान्मेधाकामस्य जपोऽपि ब्रह्मविद्यार्थो
भवति । श्रीविहीनेन रुक्त्वगुह्यार्थं यागाद्यनुष्ठातुं न शक्यत इति ।
श्रीकामस्य होमोऽपि परस्परया ब्रह्मविद्योपयोगीति महत्तात्पर्यं
विद्यासन्निधिसमाप्तातानां सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

यश्चन्द्रसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्यो
ऽध्यस्ततात्सम्भूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विच-
क्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि
विश्रुवम् । ब्रह्माणः कोशोसि मेधया ऽपि-
हितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वित-

यश्चन्द्रसामिति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्रा-
प्तिसाधनं जपहोमावुच्येते स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । ततो
मे श्रियमावहेति च लिङ्गदर्शनात् । यश्चन्द्रसां वेदानां
ऋषभ इव ऋषभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्व-
वाग्याप्तेस्तद्वया शङ्कुनेत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एव
ऋषभत्वमोङ्कारस्य ओङ्कारो ह्यवोपास्य इति ऋषभादि-
शब्दैः सूतिन्यायैव । ओङ्कारस्य छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदो
ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसम्भूव । लोकवेदव्याहृतिभ्यः
सारिष्ठं जिष्टक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत उँकारः सारिष्टत्वेन
प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योङ्कारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरव-
कल्पते । स एवम्भूत उँकार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो
मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञा

अवान्तरतात्पर्यमभिप्रेत्याह । यश्चन्द्रसामित्यादिना ॥ सम्भू-
भूवेति अन्धवाचके पदे श्रूयमाणे किमिति प्रजापतिर्लोकानभ्यतपदि-
त्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेण आत्मज्ञानयोग्यकार्यं न ह्यनेन प्रतिभानं व्याख्या-
यते तत्राह । न होति ॥ पुरुषविपरिणाम इति ॥ भूयासमित्युक्तम्-

न्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणाचौरमात्मनः । वासाः

बलं हि प्रार्थयते ऽस्तस्यास्तत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य
तदधिकारात् । हे देव ! धारणो धारयिता भूयासं भवेयम् ।
किञ्च शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्ये-
तद्भूयादिति प्रथमपुरुषपरिणामः । जिह्वा मे मधुम-
त्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां
ओत्ताभ्यां भूरि बद्ध विश्रुतं व्यश्रुतं ओता भूयास-
मित्यर्थः । किञ्चात्मज्ञानयोग्यः कार्यकारणसङ्घातो
ऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव प्रार्थयते । ब्रह्मणः
परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् ।
त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया
लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञै-
रविदितसत्त्वं इत्यर्थः । श्रुतं अवगणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं
मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्तविस्मरणादिकं कुर्वित्यर्थः ।
जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना
श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्ती आनयन्ती वितन्वाना
विस्तारयन्ती तनोतेस्तत्कर्मत्वात् ॥१॥ कुर्वाणा निर्वर्त्तयन्ती

पुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन परिणामः कर्त्तव्यः इत्यर्थः ॥ अचेतन-
शब्दं प्रति मर्षना कथम् ॥ कथञ्चेन्द्रशब्देनाभिधानमित्याशङ्क्य ब्रह्मा-
ऽभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह । ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने
समर्थश्चेदोङ्कारः किमिति सर्वेर्नोपास्यत इत्याशङ्क्याह । मेधयेति ॥

सि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे
 श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ।
 १. आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु
 १०. ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
 शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ ३ ॥ यशो जने
 ऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा ।
 तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग

अचीरं अचिरं क्षिप्रमेव छान्दसोदीर्घः । चिरं वा कुर्वाणा
 आत्मनो मम किमित्याह । वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च
 गोश्चेति यावत् । अन्नपाने च सर्वदा एवमादीनि कुर्वाणा
 श्रीयां तां ततो मेघानिर्वर्त्तनात्परमावह । आनय ।
 अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टां लोमशां
 अजात्यादिशुक्तां अन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादो-
 ङ्कार एवाभिसम्बध्यते स्वाहा स्वाहाकारो होमान्तमन्त्रा-
 र्थज्ञापनार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः ब्रह्मचा-
 रिणो विमायन्तु प्रमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥ २ ॥ यशो
 यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि । श्रेयान् प्रशस्यतरो

लौकिकप्रसवेति ॥ शालग्रामादिष्विव देवतामुदीत्यर्थः । नैतेष्वर्घ्यादि
 नृग्यम् । ब्रह्मणोत्पत्त्यात् । वस निवासे वस व्याच्छादने इति धातु
 ह्यादुप्रत्ययः । शोकायै वसुर्वसनशीलः । पराच्छादनशीलो वा वसुः ।

प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । निभगा
 ऽहं त्वयि नृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति ।
 यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः ।
 धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा
 neighbour

वस्यसो वसीयसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वा असानीत्यन्वयः ।
 किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग ! भगवन् ! पूजा-
 वन् प्रविशानि प्रविश्य च अनन्यस्वदात्मैव भवानीत्यर्थः ।
 स त्वमपि मा मां भग ! भगवन् पूजावन् प्रविश आवयोरे-
 कत्वमेवास्तु । तस्मिन् त्वयि सहस्रशाखे बद्धभेदे निनृजे
 शोधयाम्यहं पापकृत्याम् । यथा लोके आपः प्रवता
 प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा
 मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो
 लोकान् जरयतीति अहानि वाऽग्निष्चीर्यन्त्यन्तर्भवन्ती-
 त्यहर्जरस्तच्च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणः ।
 हे धातः ! सर्वस्य विधातः मामायन्तु आगच्छन्तु सर्वतः
 सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः अमापनयनस्थानमासन्नगृह-
 मित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्तच्छीलानां
 सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि अतो मां प्रभाहि प्रका-
 शयात्मानं प्रपद्यस्व च मां शरविद्धमिव लोहं त्वन्मयं

अतिशयेन वसुर्वसीयान् । तस्मादसीयसः । इलोपम्वान्दसः । वसु-
 मान्वसुशब्देन कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह । वसुमत्तरादेति ॥ पूर्वोक्तस्य

भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमायन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायन्तु सर्वतः स्वाहे-
कञ्च ॥ ४ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिस्रो व्याहृतयः ।
तासामु ह स्त्रैतां चतुर्थी* । माहाचमस्य

त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः ॥ श्रीकामोऽस्मिन् विद्याप्रकरणेऽभि-
धीयमानो धनार्थः । धनञ्च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरित-
क्षयाय । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशयते । तथाच स्मृतिः ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले
प्रख्येपश्यन्त्यात्मानमात्मनीति ॥४॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकारुस्य श्रीका-
मस्य मन्त्रानुक्रान्तास्ते च पारम्यव्येण विद्योपयोगार्था
एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं*
स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते भूर्भुवःसुवरिति । इतीत्युक्तोप-
प्रदर्शनार्थः । एतास्त्रिस्व इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः ।

प्रयोजनमाह । किञ्चेति ॥ यदुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायन्त्विति तत्र
दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य सम्बन्धमाह । संहिताविषयमित्या-
दिना ॥ व्याहृतीनां अष्टाष्टहीतत्वात्तत्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्म न
बुद्धिमारोहेदित । ततो व्याहृतिशरीरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मान्तर-
हृदयव्योयलेनोपदिश्यत इत्यर्थः । मह इति व्याहृतावङ्गिब्रह्मदृष्टिः

* ब्रह्मान्तरोपासनमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रवेदयते । मह इति तद्वद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गा-
न्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ॥

पराभ्रष्टाः स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिष्ठ एताः प्रसिद्धा
व्याहृतयः स्मर्यन्ते तावत् । तासामियं चतुर्थी व्याहृ-
तिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहा-
चमस्यः प्रवेदयते उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थ-
त्वाद्विदितवान् ददर्श इत्यर्थः । माहाचमस्य ग्रहणमाषी-
नुस्मरणार्थम् । ऋषिस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यते । इहो-
पदेशाद्येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्वद्ब्रह्म
महश्चि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा
आप्नोतेर्याप्तिकर्मणः । आत्मा इतराश्च व्याहृतयो लोका
देवा वेदाः । प्राणश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनो देव-
लोकादयः सर्वेऽवयवभूता यतः । आदित्यचन्द्रब्रह्मा-
न्मभूतेन व्याप्यन्ते यतः । अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः ।
देवताग्रहणमुपलक्षणार्थम् । लोकादीनां मह इत्येतस्य
व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूताः यत आहोऽऽ

कर्त्तव्या । तत्र किं साम्यमित्यत आह । महश्चीति । यथा देवदत्तस्य
पादादीन्यङ्गानि मध्यभागश्चाङ्गी इतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्याप-
कत्वात् ॥ तथा महाव्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति
कथ्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कथ्यन्ते । प्रथमव्याहृतिः
षादौ द्वितीया बाह्वदतीया शिर इत्यर्थः । व्याहृत्यवयवं ब्रह्म उपासी-

भुव इत्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यसौ लोकः ॥ १ ॥
 मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
 महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
 सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्र-
 मसा वावसर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । भूरिति
 वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजू-
 ंषि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे
 वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्य-
 पानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन
 वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्च

दित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मनो ह्यङ्गानि
 महीयन्ते महनं दृष्ट्विरुपचयो महीयन्ते वर्द्धन्त इत्यर्थः ॥

अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भू-
 रिति । एवमुत्तरोत्तरा एकैका चतुर्धा भवति । ॥१॥२॥ मह
 इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योङ्कारः शब्दाधिकारेऽन्यस्यासम्भवादु-
 क्तार्थमन्यत् ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वा एता
 भूर्भुवः सुवर्मह इति चतस्र एकैकश्चतुर्धा चतुःप्रकाराः ।

तेत्युत्तिविधिरुक्तः । इदानीमङ्गविशेषविधि कथ्यते । भूरिति वा
 लोक इत्यादिना ॥

तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुर्धा चतुःप्रकारा अवगन्तव्येति तात्पर्यमाह ।
 अयं लोक इत्यादिना ॥ एकैका व्याहृतयो यदा चतुःप्रकाराश्चिन्त्यन्ते
 षोडशकलः पुरुष उपासितो भवतीत्यभिप्रेत्य सङ्क्षेपमाह । ता वा एता

तुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद ।
स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्यै देवा बलिमावहन्ति ॥

धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भवन्ती-
त्यर्थः । तासां यथाकृतृमानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननिय-
मार्थः । ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किम् ।
ब्रह्म । ननु तद्वद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यम-
विज्ञातवत्सु वेद ब्रह्मेति । न । तद्विशेषविवक्षुत्वाददोषः । सत्यं
विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मकं ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो हृदया-
न्तरूपलभ्यत्वं मनोमयत्वादित्य । शान्तिसमृद्धमित्येवमन्तो
विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञापयत इति । तद्विवक्षुर्हि
शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न
दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विधिष्टं ब्रह्म वेद स
वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्य-
ताऽस्योभयोर्द्यनुवाकयोरेकमुपासनं लिङ्गाच्च । भूरित्यग्नौ
प्रतिष्ठिष्ठतीत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे विधायकाभावाच्च ।
न हि वेदोपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।

इति ॥ स वेदब्रह्मेति ॥ ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न सङ्कीर्तयतेऽधिकारावधिवाक्ये ।
किन्तु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति
स्मरयितुमित्याह । न तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिना ॥ यदि व्याहृत्यवयव
एव ब्रह्मोत्तरलोपास्यते तदैवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेऽग्नौ प्रति-
ष्ठाविधानं घटते तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्तिविधानमुपासनैकत्वे
लिङ्गमाह । लिङ्गाच्चेति ॥ किञ्चैकत्वं प्रधानविद्याविधिरपरत्वं गुणविधि-

३ ॥ असौ लोको यजूंषि वेद द्वे च ॥ इति पञ्च-
मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं

व्याहृत्यनुवाके ता यो वेदेति वक्ष्यमाणार्थान्नोपासनभेद-
को वक्ष्यमाणार्थत्वञ्च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् ।
सर्वे देवा अस्मै एवंविदुषेऽङ्गभूता आवहन्ति आनयन्ति बलिं
स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भूर्भुवः सुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य हिरण्यगर्भस्य व्याहृ-
त्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्यदेवता इत्युक्तम् । यस्य ताऽङ्गभूता
स्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलभ्यर्थमुपासनार्थञ्च हृद-
याद्याकाशस्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्
हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादु-
पलभ्यते पाणाविवामलकम् । मार्गञ्च सर्वात्मभावप्रति-
पत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते ॥ स इति ॥ व्युत्क्रम्यायं
पुरुष इत्यनेन सम्बध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्त-
र्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽने-

रित्वेवमनुवाकभेदे श्रितार्थेनानन्यथासिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्य इत्याह ।
विधायकाभावाच्चेति ॥ विधायकात्मक इति भिन्नविद्याबोधक
इत्यर्थः इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तदुपलभ्यत्वादिति ज्ञानाकारपरिणामिनि मनस्येवोपलभ्य-
त्वाद्याप्तेरित्यर्थः* । तस्य मनसः प्रसृतिं वृद्धा तदधिष्ठातृतया

* ध्यायिभिरित्यर्थ इति पुस्तकान्तरपाठः । † जडस्येति पाठान्तरः ।

पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्ययः । अन्तरेण
तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सैन्द्रयोनिः ।
यत्नाऽसौ केशान्तो विवर्त्तते । व्यपोह्यशीर्षकपाले ।
भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥१॥

कनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालाधोमुखो विशस्यमाने पशौ
प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आकाशः प्रसिद्ध एव
करकाकाशवत् । तस्मिन् सोऽयं पुरुषः पुरि शयानात्पूर्यो
वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो
विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्माणस्तन्मयस्तदुपलभ्यत्वात् । मनु-
तेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानी तन्मयस्त-
ल्लिङ्गो वा । अमृतोऽमरणधर्मा हिरण्ययो ज्योतिर्मयस्त-
स्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूत-
स्येदृशस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयदूर्ध्वं
प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा
चाऽन्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता । यच्चैष
तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्त-
रेणेत्येतत् । यत्र केशान्तः केशानामन्तो मूलं विवर्त्तते
विभागेन वर्त्तते मूर्ध्वप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र
विनिःसृता व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरः-

हिरण्यनाडी योगशास्त्रे बोध्यते* । तस्य शास्त्रे करणाधिष्ठातृत्वेन

* हिरण्यगर्भोऽनुमीयत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति
 स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पति-
 श्चक्षुष्पतिः । ओत्तपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्तदो

भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणा-
 कपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनि-
 मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तथैव विद्वान्मनोमया-
 त्मदर्शो मूर्ध्नो विनिष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति
 व्याहृतिरूपो यो ऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्मन्त्रौ
 प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मना इमं लोकमाप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव
 इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्त्तते ॥
 १ ॥ सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्य-
 ङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेषा-
 त्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराङ्गावं
 स्वयमेव राजा धिपतिर्भवति अङ्गभूतानां देवानां यथा
 ब्रह्म । देवाश्च सर्वेऽस्यै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे ॥
 आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः सर्वा-
 त्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं
 विद्वान् । किञ्च वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति ।
 तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । ओत्तपतिः ओत्ताणां पति-
 र्विज्ञानपतिर्विज्ञानानां पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां

प्रसिद्धत्वादिति तस्मिन्मन्त्रसुक्तमित्यर्थः । स्वाराज्यं निरङ्कुशमैश्वर्यं
 जगत्सदृत्वादिलक्षणं न भवतीत्याह । अङ्गभूतानां देवानामिति ॥

भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतं । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥ वायावमृतमेकञ्च ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

करणैस्तद्वान् भवतीत्यर्थः । किञ्च ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किन्तु । उच्यते । आकाशशरीरं आकाशः शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किन्तु त्रुटतं ब्रह्म सत्यात्म सत्यं मूर्त्तमूर्त्तमवितथं स्वरूपञ्चात्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म प्राणारामं प्राणेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामं प्राणानां वाऽरामो यस्मिन् तत्प्राणारामम् । मन आनन्दभूतं सुखलदेव यस्य मनस्तन्मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति । शान्तिसमृद्धममरणधर्म्नि एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ दृष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य उपास्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ २ ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सावधिकमैश्वर्यमय एवाह । आप्नोतीत्यादिना ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

एथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्नि-
 वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
 वनस्पतयः । आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ॥
 अथाध्यात्मम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः ।
 चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् । चर्म मांसं

यदेतद्याहृत्यात्मकब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं एथि
 व्यादिपाङ्कस्वरूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसङ्ख्यायोगात्पाङ्कि-
 च्छन्दसम्पत्तिस्ततः पाङ्कत्वं सर्वस्य । पाङ्कश्च यज्ञः पञ्चपादा
 पङ्क्तिः । पाङ्को यज्ञ इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तश्च
 पाङ्कं परिकल्पयन्ति । तेन यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्का-
 त्मकं प्रजापतिमभिसम्पद्यते । तत्कथं पाङ्कमिदं सर्वमित्यत
 आह । एथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिश इति लोक-
 पाङ्कम् । अग्निवायुरादित्यश्चन्द्रमानक्षत्राणीति देवता-
 पाङ्कम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति भूत-
 पाङ्कम् । आत्मेति विराड्भूताधिकारादित्यधिभूतमित्य-
 धिलोकाधिदैवतपाङ्कद्वयोपलक्षणार्थम् । लोकदेवतापाङ्क-
 योश्चाभिहितत्वात् । अथानन्तरमध्यात्मं पाङ्कत्वमुच्यते ।

उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण हिरण्यगर्भोपासनविषय इत्याह ।
 यदेतदित्यादिना ॥ एथिव्यदेः कथं पाङ्कत्वमित्याकाङ्क्षायां पङ्कग्राह्यस्य
 छन्दसः सम्पादनादित्याह । पञ्चसङ्ख्येति ॥ न केवलं पञ्चसङ्ख्यायोगात्-
 पङ्क्तिच्छन्दः सम्पादनं यज्ञत्वसम्पादनमपि कर्तुं शक्यत इत्याह । पाङ्कश्च
 यज्ञ इति ॥ पञ्चीयजमानदैवमानुषवित्तैः पञ्चभिः सम्पाद्यत इति यज्ञः

ज्ञावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् ।
पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्कः सृणो-
तीति ॥ १ ॥ सर्वमेकञ्च । इति सप्तमोऽनुवाकः
॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्ये-

माण्यदि वायुपाङ्कम् । चक्षुरादीन्द्रियपाङ्कम् । चर्मादि
धातुपाङ्कम् । एतावद्बीदं सर्वमध्यात्मम् । बाह्यञ्च पाङ्कमेवे-
त्येतद्वं अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिर्वेदस्तद्वर्णनसम्पन्नो
वा कश्चिद्विरवोचदुक्तवान् । किमित्याह । पाङ्क्तं वा
इदं सर्वं पाङ्क्तेनैवाध्यात्मिकेन सङ्ख्यासामान्यात्पाङ्क्तं
बाह्यं सृणोति वलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत
इत्येतदेव पाङ्कमिदं सर्वमिति यो वेद स प्रजापत्या-
त्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं पाङ्कस्व-
रूपेणोदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्योङ्कारस्योपासनं विधि-
त्यते । परापरब्रह्मादृष्ट्या ह्युपास्यमान ओङ्कारः शब्दमात्रो
ऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिमाधनं भवति । स ह्यालम्बनं

पाङ्क इत्यर्थः ॥ उत्कृष्टदृष्टिर्निरुद्धे फलवतीति न्यःसाह्यपाङ्करूपेणा-
ध्यात्मिकपाङ्कत्रयमवगन्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । एकात्मतयेति ॥ इति सप्त-
मोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

उक्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकमवतारयति । व्याहृत्यात्मन इत्या-
दिना ॥ वेदविदां हि सर्वाः क्रिया ओङ्कारसञ्चार्यं प्रवर्तन्ते तस्य
अङ्गात्स्वीतत्वात्तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमःरोहेदतस्तमादर्थ-

तदनुकृतिर्ह स वा अथेऽश्रावयेत्याश्रावयन्ति ।
 ओमिति सामानि गायन्ति । ओ३शोमिति श-
 स्त्राणि शंसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रति-
 गृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ॥ ओमित्य-
 ग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रव-

ब्रह्मणः परस्यापरस्य च प्रतिमेव विष्णोः । एतेनैवायतनेनै-
 कतरमन्वेतीति श्रुतेः । ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरि-
 च्छेदार्थः ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मोति मनसा धारयेदुपा-
 सीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोङ्कारेण व्याप्तम् ।
 तद्यथा शङ्कुना इति श्रुत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभि-
 धेयमित्यत इदं सर्वमोङ्कार इत्युच्यते । ओङ्कारस्तुत्यर्थमु-
 त्तरो ग्रन्थः । उपास्यत्वान्तस्या ओमित्येतदनुकृतिरनुक-
 रणम् । करोमि यास्यामि वेति । कृतमुक्त ओमित्यनुकरो-
 त्यन्यः । अत ओङ्कारोऽनुकृतिः । ह स वै इति प्रसिद्धावद्यो-
 तकाः । प्रसिद्धं ह्योङ्कारस्यानुकृतित्वम् अपि चोश्रावयेति
 तत्पूर्वकमाश्रावयति प्रतिश्रावयति । तद्योमिति सामानि गा-
 यन्ति सामगाः । ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसिता-
 रोऽपि । तद्योमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति
 ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति जुहो-
 मीत्युक्तः । ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः

वोपासनं निर्धार्यत इत्यर्थः । नन्योङ्कारस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वादह-
 मनेनोपासित इति ज्ञानाभावात्कथं फलदातृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह ।

क्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नुवानीति । ब्रह्मै वोपाप्नोति ॥
१ ॥ ॐ दश ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्या-
यप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च

प्रवक्ष्यन् प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह । ओमिति
प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वेद उपाप्नुवानीति प्राप्नुयां
ग्रहिष्यामीति । उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा ब्रह्म परमात्मा
तमुपाप्नुवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह ।
सचेतनोद्गारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओङ्कारपूर्वं प्रवृत्तानां
क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोङ्कारं ब्रह्मोपासीतेति
वाक्यार्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात् औतस्मा-
त्तानां कर्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तस्मात् प्रापदिति

परापरेति ॥ प्रतिमाद्यर्चनमिव सर्वत्र ईश्वर एव फलदातेति भावः ।
ओङ्कारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह । ओमितीदमिति ॥
सञ्ज्ञासद्वत्तमोङ्कारस्य ब्रह्मणा सादृश्यमित्यर्थः । शस्त्राणि गीतिरङ्गिता
ऋच उच्यन्ते । प्रतिगरमित्योशो सामो दंवेतिशब्दमध्यर्थुः प्रति-
गृह्णाति होतुः शंसनं प्रति । प्रतिशंसनमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ प्रवक्ष्य-
मिति ॥ वच परिभाषण इत्यस्य रूपं प्रथमव्याख्याने । द्वितीये वच
प्रापण इत्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

व्यवहितानुवाकेन सम्बन्धमाह । विज्ञानादेवेत्यादिना ॥ अपर-
विद्यासङ्गकारितया तत्फलेनैव फलवत्त्वसिद्धयर्थमुत्तरानुवाकः ॥ २ ॥

स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्या-

कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वं दर्शनार्थमिहोपन्यासः ।
 ऋतमिति व्याख्यातं । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्ययनं
 ब्रह्मयज्ञो वा । एतान्युतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः ।
 सत्यं सत्यप्रवचनं यथा व्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छादि ।
 दमो बाह्यकरणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं
 होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः
 संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजाश्चोत्पाद्याः ।
 प्रजनश्च प्रजननस्तौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्-
 पत्तिः पुत्रो निवेद्यितव्य इत्येतत्सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्त-
 स्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह
 स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थज्ञानम् ।
 अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनञ्च तद्विस्मरणार्थं
 धर्मवृद्ध्यर्थञ्च अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ॥ सत्य-

त्यर्थः । लौकिकसंव्यवहारो विवाहादिः । पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचन-
 ग्रहणस्य तात्पर्यमाह । सर्वैरेतैरिति ॥ किमिति यत्नतोऽनुष्ठेये तत्त्वाह ।
 स्वाध्यायाधीनमिति ॥

यप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्र-
जातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्य-
वचा राधीतरः । तप इति तपो-नित्यः पौरु-
शिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौङ्ग-
ल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥ प्रजा च स्वाध्या-
यप्रवचने च षट् च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

..

मिति । सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्यवचः सत्यमेव वचो
दस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राधीतरः रथी-
तरस्य गोत्रो राधीतराचार्यो मन्यते । तप एव कर्त्तव्य-
मिति । तपोनित्यस्तपः परस्तपो नित्य इति वा नाम ।
पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते ।
स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो सुङ्गलस्या-
पत्यं मौङ्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः ।
तद्धि तपो हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्तेऽनु-
ष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपः स्वाध्यायप्रवचनानां
पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥ १ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

तथाष्टादशीणां मतोदोपन्यासेन स्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरं विद-
धेति । सत्यमित्यादिना ॥ स्वाध्यायार्थ इति उपार्थः । इमे त्वेति शास्त्रां
क्षिप्ततीति वत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा कौर्त्तिः पृष्ठं गिरैरिव ।
 ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव स्वसूतमस्मि । द्रविणं
 सुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः इति त्रिशङ्को-

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्रान्तायः ।
 स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये प्रकरणातो विद्यार्थं हि इदं प्रक-
 रणम् । न चान्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्ध-
 सत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य
 संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्मना । कौर्त्तिः
 ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिवोत्थिता मम । ऊर्द्धपवित्र ऊर्द्धं कारणं
 पवित्रं पावनं ज्ञानं प्रकाश्यं पवित्रं परमं च ब्रह्म यस्य
 सर्वात्मनो मम सोऽहं ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव वाजवतीव ।
 वाजमन्त्रं तद्वति सवितरीत्यर्थः । यथा सवितरि असूत-
 मात्मतत्त्वं विशुद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः एवं स्वसूतं शोभनं
 विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सुवर्चसं दीप्ति-
 मदेवात्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्व-
 प्रकाशकत्वात् । सुवर्चसं द्रविणमिव द्रविणं मोक्षसुख-
 हेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्त्तव्यः ।
 सुमेधाः शोभना मेधा सर्वलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः ।
 संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम् । अत

अन्यत्र विनियोजकश्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह । न
 चान्यार्थत्वमिति ॥ अक्षितमसोत्यादिवदुपासनाविधिशेषत्वं वा वक्तुं न
 शक्यते । ज्ञानक्रियासाधनेविधेः प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः । अहं वृक्षस्येति

वेदानुवचनम् ॥ १ ॥ अहं षट् ॥ इति दश-
मोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं
वद । धर्मञ्चर ।

एवाद्यतोऽमरणधर्मा अक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः । उक्षितो वा
अमृतेन वेक्षितः सितोऽमृतोक्षितोऽहमित्यादि ब्राह्मण-
मिति । एवं त्रिशङ्कोर्ऋषेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानु-
वचनम् । वेदो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तमनुवचनं
वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रि-
शङ्कुनाशेषेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाश
इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते । ऋत-
श्चेत्यादिकर्मोपन्यासादनन्तरञ्च वेदानुवचनपाठादेतदवग-
म्यते । एवं औतस्मारार्त्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य
परंब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादि-
विषयाणीति ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्त्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मवि-
ज्ञानान्त्रियमेन कर्त्तव्यानि औतस्मारार्त्तकर्माणीत्येवमर्थः ।

मन्त्रस्य ऋषिस्त्रिशङ्कुः पङ्क्तिश्छन्दः परमात्मा देवता ब्रह्मविद्यार्थो जपो
विनियोगः ॥ न केवलमस्य जपो विद्यार्थः पूर्वोक्तानि कर्माण्यपीत्याह
ऋतश्चेत्यादिना ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यमाह । वेदमनूच्यत्यादिना ॥ विद्योत्पत्त्यर्थं
नित्यनैमित्तिकान्यनुष्ठेयानीत्येको नियम उक्तः ॥ प्रागेव वाचानुष्ठेया-
नीति नियमान्तरमाह । प्रागिति ॥ प्रागुपन्यासाच्च कर्मणामिति

अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विद्यु-
 ह्वमन्त्वस्यामज्ञातमञ्जसैवोत्पद्यते । तपसा कल्मषं हन्ति
 विद्ययाऽऽतमश्रुत इति स्मृतिः । वक्ष्यति च । तपसा ब्रह्म
 विजिज्ञासस्वेति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि ।
 अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्-
 पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च
 पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायाश्च विद्यायामभयं प्र-
 तिष्ठां विन्दते । न विभेति कुतश्चेति । किमहं साधु ना-
 करवमित्येवमादिना कर्मनैष्किक्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽव-
 गम्यते । पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि
 निष्कर्माणीति मन्त्रवर्णाच्च । अविद्यया ऋत्युं तीर्त्वा
 विद्ययाऽऽतमश्रुत इति ऋतादीनां पूर्वतोपदेशानर्थक्य-
 परिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्त्तव्यनियमार्थः ।
 वेदमनूच्याध्यायाचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणा-
 दनुपस्थाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यते
 अधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासकृत्वा गुरुकुलान्न समावर्त्तितव्य-
 मिति बुद्ध्या कर्माणि चारभेदिति स्मृतेश्च । कथमनु-

संग्रहवाक्यं विवृणोति । केवलेत्यादिना ॥ अविद्यया कर्माणां ऋत्युं
 तीर्त्वेति मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः ॥
 ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना पूर्वतः कर्मानुष्ठानमुक्तमेवातः पुन-
 रुक्तमित्याशङ्काह । ऋतादीनामिति ॥ विचारमकृत्वा गुरुकुलाच्च नि-
 वर्त्तितव्यम् । किन्त्वध्ययनविधेरर्वावबोद्धारेण पुरुषार्थपर्यवसायिता-
 सिद्धार्थमक्षरग्रहणामन्तरसर्वावबोधे प्रयतितव्यमित्याह । ग्रन्थग्रहणाद-
 न्विति ॥

स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्य्याय प्रियं धन-
माहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्
प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितम् । कुशलान्
प्रमदितव्यम् । भूतै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-
प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृका-
र्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृ-

शास्त्रीत्याह । सत्यं वद यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं वद ।
तद्वद्धर्मं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं सत्यादि-
विशेषनिर्देशात् ॥ स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं
माकार्षीः । आचार्य्यायाऽऽचार्य्याधिं प्रियमिष्टं धनमाहृत्या-
नीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रियार्थमाचार्य्येण चानुज्ञातोऽनुष्ठा-
न्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं सन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजा-
सन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्त्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे
पुत्रकास्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।
प्रजा प्रजननप्रजातित्वनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रज-
ननश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यान् प्रमदितव्यं प्रमादो न
कर्त्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमवृत्तप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसाम-
र्थ्यात् । विष्णुत्याप्यवृत्तं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाऽस-
त्यवचनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । धर्मश-

वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरप्येतच्छ्रुतिनिवृत्तेत्याह । अतोऽवगम्यत
इति ॥ वक्तव्यमिति वचनार्हं परस्य हितमित्यर्थः ॥ सर्वमेतत् स्पष्ट-

देवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।
 यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि ।
 नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि
 त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । एके चास्म-
 द्देवाः सो ब्राह्मणः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसि-

दस्यानुष्ठेयविषयत्वात् । अननुष्ठानं प्रमादः स न कर्त्तव्यो-
 ऽनुष्ठानतश्च एव । कुशलादात्मरक्षार्थात् कर्माणि न प्रम-
 दितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्क-
 र्माणि न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्
 ते हि नियमेन कर्त्तव्ये इत्यर्थः । देवपितृकार्याभ्यां न
 प्रमदितव्यं देवपितृभ्यो कर्माणि कर्त्तव्ये । मातृदेवो माता
 देवो यस्य स त्वं भव स्याः । एवं पितृदेवः आचार्यदेवोऽति-
 थिदेवो भव । देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः । यान्यपि चान्या-
 न्यनवद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि
 तानि सेवितव्यानि कर्त्तव्यानि त्वया नो कर्त्तव्यानीत-
 राणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां
 सुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि
 तान्येव त्वयोपास्यानि अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि नियमेन
 कर्त्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृता-
 न्यपि । ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मादस्मात्तः

मिति ॥ एवं कर्त्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठानकावे ससुप्तचरंशयनिष्ठत्यर्थं

तव्यम् । अद्भया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया
 देयम् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा
 देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्त-
 विचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः
 सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः
 स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तरन् । तथा तत्र वर्त्तेथाः ।
 अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः ।
 युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ।

अस्यांसः प्रशस्यतरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रादयस्तेषामा-
 सनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यं प्रश्वसनं प्रश्वासः
 अमापनयस्तेषां अमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वाऽऽसने
 गोष्ठीनिमित्ते समुद्दिते तेषु न प्रश्वसितव्यम् । प्रश्वासो-
 ऽपि न कर्त्तव्यः केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ।
 किञ्च यत्किञ्चिद्देयं तच्छ्रद्धयैव देयम् । अश्रद्धयाऽदेयं न
 दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । द्विया
 लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च ।
 संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्त्तमाने त्वयि यदि कदा-
 चित्ते तव श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि वृत्ते वा आचारल-
 क्षणे विचिकित्सा संशयः स्याद्भवेत् । ये तत्र तस्मिन्दे-
 शे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन

शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इत्याह । अथ विभूत्यादिना ॥ इत्येका-

यथा ते तेषु वर्त्तेरन् । तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष
 आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
 एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुचै-
 तदुपास्यम् ॥ ४ ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रम-
 दितव्यम् । तानि त्वयोपास्यानि । विचिकित्सा वा
 स्यात्तेषु वर्त्तेरन् सप्त^च ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥
 ११ ॥

सम्बन्धः कर्त्तव्यः । सम्मार्शिनो विचारक्षमाः युक्ता अभि-
 युक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । अयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षा
 अरूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिन अकामहता
 इत्येतत् । ते यथा तत्र तस्मिन् कर्मणि वृत्ते वा वर्त्तेरन्
 तथा त्वमपि वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्तदोषेण
 सन्दिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्व-
 मुपनयेत् ये तत्रेत्यादि । एष आदेशो विधिः । एष उप-
 देशः पुत्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषद्देवरहस्यं वेदार्थ इत्ये-
 तत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेशवाक्यस्य विधे-
 रक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं
 यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्त्तव्यम् एवमु चैतदुपास्यमेव
 चैतान्नानुपास्यमित्यादरार्थम् । पुनर्वचनम् ॥ इत्येकाद-
 शोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्यर्थमा ।
 शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विश्णुररुक्रमः ।
 नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
 ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋत-
 मवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् ।
 तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥
 १ ॥ सत्यमवादिषं पञ्च च ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः ॥
 इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति । शन्नो
 मित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् । अतैतच्चिन्त्यते विद्या-
 कर्मणोर्विवेकार्थम् । किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय
 उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः । आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां सह
 ताभ्यां विद्याया वा कर्मापेक्षाया उत केवलाया एव
 विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् समस्त-
 वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकाराद्देदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः ।
 स रहस्यो द्विजन्मनेति स्मरणात् । अधिगमश्चसहोपनिष-

अपरप्रयुक्ता इति स्वतन्त्रा इत्यर्थः । अन्यादौ आद्यवादे केवलायां
 विद्याया निश्चयेऽसहेतुत्वसक्तमपि स्फुटीकर्तुं कर्मविधिसफलभ्य प्रसङ्गात्
 पुनर्विचारयितुमपक्रमते । अतैतच्चिन्त्यते इत्यादिना ॥ विवेकार्थमिति
 पृथक्फलत्वाच्चापनार्थमित्यर्थः । भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायेन
 ज्ञानस्यापि कर्मकर्तुः संस्कारतया कर्मविधिषेणत्वाच्छ्रुतस्यापि फल-
 स्वार्थवादनात्वत्कर्मस्य एव परोऽयं इति पूर्वपक्षसिद्धान्तमाह । नित्य-

शन्नः शीक्षां सह नौ यश्छन्दसां भूः स यः
 पृथिव्योमित्यृतज्जाहं वेदमनूच्य शन्नो द्वादश ॥
 १२ ॥ शन्नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि
 त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥ हरिः ॐ ॥ शन्नो
 वक्तारम् ॥ इति शिक्षाध्यायः प्रथमा वल्ली ॥ ॥

दर्शनात्मज्ञानादिना । विद्वान् यजते विद्वान् याजयति
 इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदृश्यते । सर्वत्र ज्ञात्वा
 चानुष्ठानमिति च । कृतस्त्रय वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते ।
 केचित्कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यान् ।
 नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्या-
 नित्यत्वं प्रसिद्धम् । लोके कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात् तच्चा-
 निष्टं कास्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात् । आरब्धस्य च कर्मण
 उपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुपपन्नो ज्ञान-
 निरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसम्भवात् ।
 तन्निमित्तशरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्युक्तम् । कर्मशेषस्य
 च नित्यत्वानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं
 समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्मार्थिकारादित्यादि । तच्च न ।

त्वादित्यादिना ॥ यद्यप्यध्ययनविधिप्रयुक्तः कृतस्त्रो वेदार्थ एकेन विचा-
 रितव्यस्तथाप्यध्ययनविधौ प्रतिवाक्याध्यापनं प्रतिवाक्यार्थविचारश्च
 व्यापारभेदात्तत्तद्व्युक्ताभ्युदयकामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानवत्त्वमा-
 त्रेण कर्मण्यधिकारसम्भवादुनल्लसात्कारस्य तत्त्वानुपयोगित्वाच्च सम-
 स्तवेदार्थज्ञानवतः कर्मार्थिकारे प्रमाणमस्तीत्याह । तच्च नेति ॥ यद्यपि
 चाध्ययनविधिप्रयुक्तो वेदान्तविचारेऽपि कृतो गुरुकुल एव तथापि न

श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्म-
ण्यधिक्रियते नोपासनामपेक्षते । उपासनञ्च श्रुतज्ञाना-
दर्थान्तरं विधीयते । मोक्षफलं अर्थान्तरप्रसिद्धञ्च स्यात्
श्रोतव्येत्युक्त्या तद्व्यतिरेकेण मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति
यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं अवग-
ज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः
स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानाञ्च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरार-
म्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतोऽमरणज्वरादिकार्यारम्भसामर्थ्या-
नामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्त-
रारम्भसामर्थ्यम् । एवं विद्यासहितैः 'कर्मभिर्मोक्षं आरभ्यत
इति चेन्न । आरभ्यस्यनित्यत्वादित्युक्तदोषः । वचनादार-
भ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वादचनस्य । वचनं

समस्तवेदार्थज्ञानवतोऽधिकारः । उपासनासाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
पृथग्भावादित्याह । श्रुतज्ञानेति ॥ श्रुताङ्गुलुके विचारिताद्वाक्या-
दनुष्ठानोपयोगि यज्ज्ञानं तावन्मात्रेण कर्मण्यधिक्रियते न ब्रह्मसाक्षात्-
कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेकाभावादित्यर्थः । अध्यापनविधिव्यापा-
रोपरमेऽनुष्ठेयतया भूतब्रह्मोपासनमेव नास्ति सानाभावादिति न
वक्तव्यमित्याह । उपासनञ्चेति ॥ एतच्च कर्मसीमांशान्यायाङ्गीकार-
मात्रेणोक्तम् । वस्तुतश्च श्रोतव्यविधिप्रयुक्त एवोपनिषद्विचारारम्भो
भिन्नाधिकारः । कर्मकाण्डविचारोऽप्युत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे
प्रतिष्ठितम् ॥ केवलं कर्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुद्भूतं
मोक्षसाधनमिति पक्षान्तरमाशङ्क्य निषेधति । एवं तर्हीत्यादिना ॥ न स
पुनरावर्त्तत इति वचनादारभ्योऽपि मोक्षो नित्य इति न शक्यं वक्तुम् ।
प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञापकत्वात् । न चारभ्यस्य
नित्यत्वयोग्यत्वं प्रसिद्धम् । अन्यथा वचनस्य कारकत्वप्रसङ्गात् । अत्रो

नाम यथा भूतस्यार्थस्य ज्ञापकं नाविद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते आरब्धं वा विनाशि भवेत् ।

एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् । विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्त्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षो गतिश्चुतेराप्य इति चेत् सूर्य्यद्वारेण तयोर्द्धमायन्मित्येवमादिगतिश्चुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्भन्तृभ्यश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्म व्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानोऽतो नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तेनैव गम्यते तदनन्यत्वप्रसिद्धेश्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । क्षेत्तञ्जञ्चापि मां विद्धि । इत्येवमादिश्चुतिश्चुतिशतेभ्यः । गत्यैश्वर्यादिश्चुतिविरोध इति चेत् । अथापि

अणिमविन्दिदित्यादिष्वपि योग्यताकल्पनप्रसङ्गादित्याह । न ज्ञापकत्वादित्यादिना ॥

कर्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति समससञ्चयं निरस्य ससञ्चयेष्विति दिशति । एतेनेति ॥ अनित्यत्वादिकोषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । मोक्षेति ॥ मोक्षस्य प्रतिबन्धहेतुरविद्याऽधर्मादित्तद्विवर्त्तके विद्याकर्मणी न स्वरूपोत्पादिके । ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वम् । प्रध्वंसस्य च क्षतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । भिद्यते हृदययन्त्रिरित्यादिश्रुतेः । केवलविद्यासाध्यैवाविद्यानिवृत्तिः । न तत्र विद्यायाः सङ्ख्यायामेका ॥ कर्मफलन्वन्धदेव प्रसिद्धमित्याह । न कर्मण इति ॥ उत्पत्तिः पुरोडाशादेः । संस्कारो ब्रीह्यादेः । विकारः सोमस्य । आप्निर्येदस्य । कर्मफलं प्रसि-

स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षो गतिश्चुतीनां स एकधा स यदि पितृ-
लोककामो भवति स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादिश्चुतीनाञ्च
कोपः स्यादिति चेन्न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये
हि ब्रह्मणि स्यादयःस्युर्न कारणे । एकमेवाद्वितीयं यत्
नान्यत्पश्यति तत्केन कं पश्येदित्यादिश्चुतिभ्यो विरोधाच्च ।
विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्तादि-
कारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन
कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्तादिविशेष-
वत् तच्छून्यज्ञेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या
स्यादन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत् स्वाभाविका-
ज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् । यत् हि द्वैतमिव भवति
सत्योः स सत्युमाप्नोति । अथ यत्नान्यत् पश्यति तदल्पम् ।
अन्योऽसावन्नोऽहमस्मि । उदरमन्तवं कुरुते । अथ तस्य भयं
भवतीत्यादिश्चुतिशतेभ्यः । सत्यत्वं चैकत्वस्यैकधैवानुद्रष्टव्य-

वम् । आत्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वादेनादेयातिशयत्वादविकार्य-
त्वाच्चित्वाप्तत्वाच्च कर्मफलद्वैपरीत्यमित्यर्थः । गतिश्चुतेरिति ॥ अर्चि-
रादिगतिश्रवणाद्ब्रह्माण्डाद्विहितब्रह्मप्राप्तिर्मेवोक्ततो नित्याप्तत्व-
मप्रसिद्धमित्यर्थः । गत्या प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा वा
भोभयथापीत्याह । न सर्वगतत्वादिति ॥ गत्यादिश्चुतेस्तत्पर्यं शङ्का-
पूर्वकं दर्शयति । गत्यैश्वर्येत्यादिना ॥ समुच्चयमभ्युपगम्य कर्मकार्यं
किञ्चिन्नोक्ते न सम्भवतीत्युक्तम् । सोऽपि न सम्भवतीत्याह । विरोधा-
च्चेत्यादिना ॥

यदि कर्तादिकारकभेदस्य सत्यत्वांशमयबोध्यब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते
तदा मिथ्यार्थत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्यं स्यादित्याह । विहितत्वादिति ॥
शङ्कां विवृणोति । यदित्यादिना ॥ अध्ययनविधिगृहीतानां शुचीनां

मेकमेवाद्वितीयम् । ब्रह्मैवेदः सर्वमात्मैवेदः सर्वमित्यादि-
 श्रुतिभ्यः । न च सम्प्रदानादिकारकभेदाद्दर्शने कर्मोपप-
 द्यते । अन्ये त्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयन्ते ।
 अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ।
 तत्र यदुक्तं संहिताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं
 तत् । विहितत्वात्कर्मणाम् । श्रुतिविरोध इति चेत् यद्युप-
 पद्य कर्त्तादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते । स-
 र्गादि भ्रान्तिज्ञानोपमर्द्दकरज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्तः
 कर्मविधिः श्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च
 कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति
 चेत् न । पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् । विद्योपदेशपरा-
 तावच्छ्रुतिः । संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहे-
 तोरविद्याया निवृत्तिः कर्त्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृ-
 त्तेति न विरोधः । एवमपि कर्त्तादिकारकसङ्गावप्रतिपा-
 दनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथा प्राप्तमेव कार-
 कास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदध-
 ष्कास्त्रं समुच्चूणां फलार्थिनाश्च फलसाधनं न कारका-
 स्तित्वे व्याप्रियते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्-
 पत्तिर्नावकल्प्यते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चावि-

---

पुरुषार्थोपदेशकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । ननु भेदस्य सत्यत्वेन ततः
 प्रसिद्धिसिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियासमर्थमादाय प्रवृत्तानां प्रामाण्यं न
 विरुध्यत इत्याह । न पुरुषार्थेति ॥ सङ्गृह्णवाक्यं विवृणोति । विद्योप-
 देशपरा तावदित्यादिना ॥ पूर्वं सत्यमित्याविषयत्वेन विद्याकर्मणो-

द्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकसंसारोपरमः । अपि च नात्म-
दर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति
कर्माणि । तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणं
संसारः । तद्यतिक्तात्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात् । कामा-
द्युपपत्तिः । आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुपपत्तेः स्वात्मन्य-
वस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः ॥

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्म-
लाभे तु पूर्वापचितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं
प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन् प्रकरणे
उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवञ्चाविरोधः कर्मविधि-
श्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति
सिद्धम् । एवं तर्ह्यश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वा-
द्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थे च विहितानि कर्माणीत्यैकाग्रम्यमेव ।
अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः स्युः । न कर्मानेक-
त्वात् न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः सत्य-
वदनं शमोदमोऽहिंसा इत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्चम-

विरोधमादाय सप्ततृतीया निरस्तः इदानीं काम्यकामिविषयत्वेनाविरोध-
माह । अपि चेत्यादिना ॥

सप्तसप्ततृतीयं निरस्त्य गुणप्रधानभावेनापि तं निरस्त्यति । विरोधादेव
चेति ॥ विद्या चेत्कर्माणि स्वरूपफलेनापेक्षते विरुद्धत्वाच्चिदण्डधर्म-
वद्वस्तुगमनं कथं तर्हि विद्यासन्निधाने कर्मणां पाठ इत्यत आह । स्वात्म-
लाभे त्यति ॥ कर्मणो विद्यासाधनत्वं श्रुत्वा गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेय-
मिति प्रत्यवतिष्ठन्ते कर्मजडाः । एवं तर्हीति ॥ श्रुतिस्मृत्यन्तराणा-

प्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसङ्कीर्णत्वाद्विद्यन्ते
 ध्यानधाराणादिलक्षणादीनि च । वक्ष्यति च । तपसा ब्रह्म-
 विजिज्ञासस्वेति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्य-
 द्विद्योत्पत्तिसम्भवात् कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्म-
 साध्यायाञ्च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव ।
 लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः
 पितृलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धान्तदर्शिनः
 कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते । प्रतिपन्न-
 गार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु
 प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । प्रवर्त्तयि-
 ष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मीत्येवमादिश्रुतिलङ्घ-
 दर्शनात् । कर्मप्रतिश्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनावयुक्तमिति चेद-
 ग्निहोत्रादिकर्मप्रतिश्रुतेरधिको यत्नो महांश्च कर्मण्या-
 यासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम् । तपो ब्रह्म-
 चर्यादीनाञ्चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्प
 साधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तसुल्यवद्विकल्प आश्रमि-

सपि विहितत्वाविशेषाद्दीपकर्मसु कर्मत्वाविशेषाच्च मास्यधर्मरागीणामे-
 वैतज्ज्ञेयमित्याह । न कर्मानेकत्वादिति ॥ असङ्कीर्णत्वादिति ॥ हिंसा-
 द्यमिश्रितत्वादित्यर्थः । इतश्च विद्याकर्मणोः साधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्य-
 भावश्चकमित्याह । जन्मान्तरेति ॥ कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेऽपि न
 सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । लोकार्थत्वाच्चेत्यादिना ॥ गार्हस्थ्य-
 स्थानावश्यकत्वेन वैकल्पिकमनुष्ठानसक्तं तत्वातुल्यत्वेन विवक्ष्यमाण-
 पति । कर्मप्रतिश्रुतेरिति ॥ जन्मान्तरकृतानुष्ठेयादिति परिहाराय

भिस्येति चेन्न । जन्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणि
श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नाऽसौ दोषः ॥

यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं ब्रह्मचर्यादि-
लक्षणश्चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । ये च जन्मनैव
विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविर-
क्ता विद्याविद्वेषिणस्तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विर-
क्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते कर्मफलवाङ्मल्याच्च
पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासङ्क्षेपत्वात् । तच्च
प्रतिपुरुषाणां कामवाङ्मल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः
कर्मरूपपद्यते । आशिषां वाङ्मल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे
स्यादित्युपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां
प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये । कर्म-
निमित्तत्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य
एव सर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयाद्विद्योत्पद्यते चेत्
कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत् ।
नियमाभावात् । नहि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते नत्वी-

भाव्यं विद्योति । यदुक्तमित्यादिना ॥ कर्माणि यत्नाधिक्यस्यान्यथा-
सिद्धत्वाद्विकल्पविद्योतकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

इदानीं नृहस्याश्रमकर्माणां बहिरङ्गत्वं सन्ध्यासाश्रमकर्माणां ज्वलनर-
ङ्गत्वं विद्यासाधनत्वमिति विशेषं दर्शयितुं शोद्यच्छङ्कायति । कर्म-
निमित्तत्वादित्यादिना ॥ शान्तिद्वयस्यापौनरुक्तिमाह । शब्दो भिन्न
इति ॥ तदपरं ब्रह्म सामपरविद्यार्थिनमावीदरक्षदित्यर्थः ॥ इति
वादशेऽनुवाकः ॥ १२ ॥ इति श्रीपरमहंस परिब्राजकाचार्य श्रीम-

हरिः ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु ।
मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

श्वरप्रसादतया ध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति अहिंसा
ब्रह्मचर्यादीनाञ्च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्मात्माच्चादेव कार-
णात्वाच्चवर्णमनननिदिध्यासनानाम् । अतः सिद्धान्याश्रमा-
न्तराणि सर्वेषांश्चाधिकारो विद्यायां परश्च श्रेयः केव-
लायां विद्याया एवेति सिद्धम् । शन्नो मित इत्यादि पूर्व-
वत् स्पष्टम् ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ इति श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्द भगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोऽध्यायः शिञ्जावल्ली ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

अतीतविद्याप्राशस्त्योपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठि-
ता । इदानीन्तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था
शान्तिः पठ्यते । सह नाववत्विति ॥ सह नाववतु नौ शिष्या-
चार्यौ सहैवावतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह-
वीर्यं विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्त्तयावहै । तेज-
स्वि नौ आवयोस्तेजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्त्वर्थज्ञानयोग्य-
मस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्या

च्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य श्रीभगवदानन्दज्ञानविरचितानां तैत्तिरीयोप-
निषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इदानीं परविद्यार्थिनसम्भवतु साधारण्येन मया पूर्वं प्रार्थितत्वा-

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥

चार्यस्य वा प्रसादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेव-
माशीर्माविद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्या-
वहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्तार्थं वक्ष्य-
माणविद्याविघ्नप्रशमनार्थञ्चेयं शान्तिः । अविघ्नेनात्मविद्या-
प्राप्तिराशास्यते । तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि ।
अनन्तरक्षान्तः सोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्यावृत्तिद्वारेण
स्वाराज्यफलेन च । एतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपशम-
नमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूत-
सर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्यादि ॥ प्रयोजनश्चास्या ब्रह्मविद्याया
अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च
विद्वान्न विभेति कुतश्चेति । संसारनिमित्ते च सत्यभयं
प्रतिष्ठाञ्च विन्दत इत्यनुपपन्नम् । कृताकृते पुण्यपापे न तपत

दित्यर्थः । असाधारणेन परविद्योपसर्गशान्त्यर्थमाह । सह नावं-
वत्यिति ॥ नौ आवयोस्तेजस्विनोरधीतं तेजस्वस्त्विति ॥

इत्ताहुवात्पूर्वकमानन्दवल्यास्तात्यर्थमाह । संहितादीत्यादिना ।
ननु यथापूर्वमाप्नोति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव
तथाऽपरविद्याफलमपि । सोऽनृते सर्वान् कामानिति सर्वविषयसाध्या-
नन्दान् संसारगोचरानेव दर्शयिष्यन् कथमात्यन्तिकसंसाराभाव इत्यत
आह । प्रयोजनश्चास्या इति ॥ सर्वकामशब्देन निरतिशयानन्दाभि-
व्यक्तिर्विवक्षिता । सा च स्वभावानन्दाभिव्यक्तिरूपाविद्यानिवृत्तिरे-

इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्व्वाल्मब्रह्मविषया-
दात्यन्तिकः संसाराभाव इति स्वयमेव प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव सम्बन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् ।
निर्ज्ञातयोर्हि सम्बन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणा-
भ्यासाद्यं प्रवर्त्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् ।
ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ।
ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणम् । दृष्टमन्तत्वाद्ब्रह्म तदेति
विज्ञानातोति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव
ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टञ्च
श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति स यो ह वै
तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि ॥

ननु सर्वगतं सर्वस्याग्रभूतं ब्रह्म वक्ष्यति अतो नाप्यं
प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा ।
अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकत्वञ्च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदना-

वेति संसारगोचरफलमित्यर्थः ॥ अ द्वाक्यस्यागन्तरतात्यर्थमाह । स्वय-
मेव चेति ॥ विद्यैव केवलया मोक्षः साधयितुं शक्यते । ब्रह्मविदिति
विशेषणात्सम्बन्धज्ञानस्य पुरुषाकाङ्क्षाविषयतया परप्राप्तिः प्रयोजनं
विद्याया इति । ज्ञानस्य वा कुलोपयोग इत्याशङ्क्य यज्ञादिपरित्यागेन
वेदान्तश्रवणादावेव सुसुक्ष्मा प्रवर्त्तितव्यमित्याह । निर्ज्ञातयोर्हीति ॥
परशब्देनोत्कृष्टमुच्यते । कथं ब्रह्मेति व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥

आप्नोतिशब्दस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कासंशेन सुखार्थे बाधक-
माह । ननु सर्वगतमित्यादिना ॥ परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि सतो
जीवसाविद्याया ब्रह्मानाम्नं स्यादिति सम्बन्धः । भूतमात्राभिर्भूतार्थैः

त्वञ्च तस्याग्निरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथं दर्शनादर्श-
नापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आत्मनात्मनोः परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि
सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतवाच्यापरिच्छिन्नान्नमयाद्या-
त्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽव्यव-
हितस्यापि वाच्यासङ्ख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावद-
र्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्यया अ-
न्नमयादोन् वाच्याननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वाद-
न्नमयादुनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिभव्यते । एवम-
विद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्म नाप्तं स्यात् । तस्यैवमविद्य-
याऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽविद्याया
ऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्यया
आग्निर्यथा तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मतत्त्व-
दर्शनेन विद्यया तदाग्निरुपपद्यत एव । ब्रह्मविदाप्नोति

कता ये बाह्याः परिच्छिन्नाश्चान्नमयादयस्तादात्मत्वदर्शिन इत्यविद्याया
विक्षेपकत्वरूपमुक्तं परमार्थं ब्रह्मरूपं वास्तव्यभावदर्शनमावरणलक्षणं
लिङ्गं यस्याः सा तथोक्ता ॥ स्वरूपेऽप्यपहृणविपर्ययो भवत इत्यत्र दृष्टा-
न्माह । प्रकृतेति ॥ प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्य दशमस्य नवैव वयं वर्त्तमान-
इति विपर्ययस्वरूपदर्शनञ्च यथेत्यर्थः । अदर्शननिमित्ताभ्यामग्निं विविच्य
दर्शननिमित्ताभ्यामग्निं विदुष्येति । तस्यैवमिति ॥ आद्यं ब्रह्मणवाक्यं
व्याख्यायोत्तरं मन्त्रं संक्षेपतोऽर्थकथनेनावतारयति । ब्रह्मविदाप्नो-
तीत्यादिना ॥ सर्वतो व्यावृत्तो यः स्वरूपविशेषस्तत्समर्थो समर्थस्य लक्ष-
णस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायैषा ऋशुदाहृत्यत इति सम्बन्धः । बृह-
न्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तिवत्तेनास्ति किमपि महद्ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रतीयते ।
ततो लक्ष्योद्देशेन लक्षणविधानमिति प्रसिद्धिरुपपद्यते । अव्याकृतादि

तदेषाभ्युक्ता ।

परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य वल्लभस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणया अविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलञ्च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तम् ॥

स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत् प्रदर्शमायैषा ऋगुदाह्रियते तदेषाभ्युक्तेति । तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थेऽेषा ऋगभ्युक्ताऽऽज्ञाता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणो विशेष्यं

ब्रह्मशब्दवाच्यतया सजातीयं षटादि विजातीयम् । तस्मात्सजातीय-विजातीयव्यावर्त्तकतया सत्यादिलक्षणस्य लक्षणत्वप्रसिद्धिरुपपद्यते । लक्षणाभिधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्यमिति वाक्यस्य व्यर्थतादोषः परिहृतः । पूर्वत ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तं वेदनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य यो वेद निश्चितं गुहायामित्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं वक्तव्यमित्येवमर्थान् ऋगुदाह्रियत इत्याह । अविशेषेण चेति ॥

आपातप्रतिप्रज्ञविशेषणविशेष्यभावमादाय पदानि विभजते । सत्यादीनि हि त्रीणीति । विशेषणार्थानीति व्याहृत्यर्थानि । कुतो विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यत आह । विशेषणविशेष्यत्वादेवेति ॥ नोचं

ब्रह्मविवक्षितत्वाद्देद्यतया वेद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधन्येन
विवक्षितं तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयम् । यतोऽन्यस्माद्विशेषण-
विशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समा-
नाधिकरणानि सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं
ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । एवं हि तज्ज्ञानं भवति
यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगन्धुत्प-
लमिति । ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते ।
यथा नीलं रक्तञ्चोत्पलमिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येक-
जातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वम् ।
न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक
आदित्य इति तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो
विशेष्यते नोलोत्पलवत् । न लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम् ।
नायं दोषः । कस्मात् लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि न
विशेषणप्रधानान्येव कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्य-

महत्सुगन्धुत्पलमित्यादौ सत्येव विशेषणविशेष्यभावे समानाधिकरण-
तथैकविभक्त्यन्तानि प्रसिद्धान्येतान्यपि च तथाभूतानि नानार्थगतविशे-
षणविशेष्यभावनिवन्धनानीति गम्यत इत्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्यभावस्य
फलमाह । एवंहीति ॥ विशेषणविशेष्यभावमाक्षपति । नन्विति ॥
नीलत्वं व्यभिचरदुत्फलं रक्तमपि सम्भवतीति नीलं विशेषणं घटते न
तथा सत्यत्वादिकं व्यभिचरद्विभक्त्यन्तरं लोकप्रसिद्धम् । ततः सजातीय-
व्यवच्छेदस्याभावाद्विशेषणविशेष्यभावो न घटत इत्यर्थः । विशेषणवि-
शेष्यभावस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वादव्याकृतादिशास्त्रीयब्रह्मपदार्थव्यव-
च्छेदेनानिर्वाच्य विशेषणविशेष्यभावसम्भवात्तद्वारेण ब्रह्मलक्षणं विव-
क्षितमित्याह । नेति ॥ संप्रहृवाक्यं विवृणोति । नायं दोष इत्यादिना ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

योर्वा विशेष इत्युच्यते समानजातीयेभ्य एव निवर्त्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य लक्षणं तु सर्वत एव यथावकाशदा-
ताकाशमिति लक्षणार्थञ्च वाक्यमित्यवोचाम ॥

सत्यादिशब्दा न परस्परं सम्बध्यन्ते परार्थत्वाद्विशेष्यार्था
हि ते अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्म-
शब्देन सम्बध्यते । सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति
सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति
तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरददृतमित्यु-
च्यते । अतो विकारोऽनृतं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
व्यक्तिकेत्येव सत्यम् । एवं सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं

सर्वत एवेति ॥ सजातीयाद्विजातीयाञ्च यथा भङ्गाभूतत्वेन सदृशः पृथि-
व्यादेर्विसदृशाश्चात्मादेराकाशस्य व्यावर्त्तकमवकाशदातृत्वमित्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति अतिव्याप्तादिरहितो व्यावर्त्तको धर्मी लक्षणं
न्यायविशेषणीमांशकाः ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबलेन पदविशेषतः प्रतिपक्षं
किञ्चिन्महदस्तीति तत्सत्यं ज्ञानमनन्तमनृतजडपरिच्छेदविरोधिसंख्य-
मिति विशेषतः प्रतिपक्षव्यमिति विशेषावर्गतिविशेषभूतं लक्षणम् ।
प्रमितिस्तु प्रमाणादेवेति तार्किकाः । पुनर्लक्षणं केवलव्यतिरेकानुमानभा-
वस्य तदा लक्षणादेव स्वभावविशेषप्रमितिः । यथा गुणवद्द्रव्यमिति
लक्षणाद्गुणाश्रयत्वयोग्यस्वभावविशेषस्य प्रमितिः सामान्यप्रतिपक्षस्य द्रव्य-
पदाभिधेयस्य भवति । यद्वा व्यवहारसिद्धिः फलं गुणवद्द्रव्यमिति व्यव-
हर्त्तव्यं गुणवत्त्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमत् ब्रह्मेति
व्यवहर्त्तव्यम् । सत्यत्वादिमत्त्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा घटादय इति

ब्रह्मेति ब्रह्मविकारान्विवर्त्तयति । अतः कारणात्वं प्राप्तं
 ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वात् सृष्टदृष्टिद्रूपता
 च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं अभिरवबोधो
 भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां
 सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते ।
 ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तञ्च ।
 यद्वि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदभन्तं । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेय
 ज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । यत्र नान्य-
 द्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पमिति
 श्रुत्यन्तरात् । नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं
 विजानातीति चेन्न । भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र
 नान्यतृपश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम् । यथा
 प्रसिद्धमेवान्यतृपश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तस्मात्सि स भूमेति

एतच्च खण्डं न युक्त्यऽसहमानमपि व्यवहाराङ्गं भवतीति नातोव सूक्ष्म-
 शब्दा कार्या पुनर्द्विशेषणविशेष्यभावं पक्षद्वयमवलम्ब्याह । सत्यादिशब्दा
 इति । सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाज्ञव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि
 लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्याऽन्यतत्वात् ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तेनान्यतपरि-
 च्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बोधाविषयत्वात्परिच्छेदपक्षकस्य प्र-
 भाणाविषयत्वाच्च लक्षणमपि चानेकं वैकल्पिकमदुष्टम् । तथापि मन्-
 मतिव्युत्पादनाय यस्मात्सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्यावर्त्त-
 याह । सत्यमिति । यद्रूपेणेत्यादिना भावसाधन इति भावव्युत्प-
 त्तिकः । क्रियासामान्यं यद्यप्यन्यत्र भाव उच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं
 चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लभ्यते सत्यादिशब्दसंनिधानादिति द्रष्टव्यम् ।
 विशेषनिषेधः शेषाभ्यं तु साविषय इति न्यायेन प्रा सङ्गिकं स्वज्ञातत्वे

भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यते अन्यग्रहणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थ-
त्वान्न स्वात्मनि क्रियास्वित्यपरं वाक्यम् । स्वात्मनि च भेदा-
भावाद्भिन्नानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञातभाव-
प्रसङ्गः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् ॥

एक एवात्मा ज्ञेयत्वेन बोधयथा भवतीति चेन्न । युग-
पदनंशत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञातत्वोपपत्तिः ।
आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । न हि
घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञातत्वे
सत्यानन्त्यानुपपत्तिः । सन्मातृत्वञ्चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादि-
विशेषवत्त्वे सति सन्मातृत्वञ्च सत्यम् । तत्सत्यमिति श्रुत्यन्त-
रात् ॥ तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञान-
शब्दस्य प्रयोगाङ्गावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति
कर्तृत्वादिकारकनिवृत्त्यर्थं अदादिवदचिद्रूपतानि वृत्त्यर्थञ्च

तात्पर्यमाशङ्क्य निषेधति । नान्यद्विजानातीत्यादिना ॥ कर्तृत्वं कर्मत्वं
चैकक्रियावच्छिन्नधर्मद्वयं भिन्नाधिकरणं प्रसिद्धम् । स्वात्मनि च भेदा-
भावाद्भिन्नपत्तिके स्वप्नादत्वे तात्पर्यं व्यप्यितं न शक्यत इत्याह ।
स्वात्मनि चेति ॥

सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानित्युक्तं तत्र शङ्कते । सत्यादीनामिति ॥
प्रमाणान्तरसिद्धसुखलादिविषेयं दृष्टं ब्रह्म तु प्रमाणान्तरसिद्धम् । पद-
मात्रस्याप्रमाणत्वात्सत्यादीनां च व्यावृत्त्यर्थादसमर्थं वाक्यं स्यादित्यर्थः ।
सिद्धत्वमात्रेण विषेयत्वे सम्भवति प्रमाणान्तरविशेषणमनर्थकं केवल-
व्यतिरेकाभावात्प्रमाणाः स रज्जुसर्पादेः सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रपञ्चस्यापि
दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदधिष्ठानत्वं सम्भाव्यते तस्य प्रप-
ञ्चाधिष्ठानतया सम्भावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं ततो नास-
दर्थत्वमित्याह । न लक्षणार्थत्वादिति ॥ विशेषणार्थत्वमप्यगत्याह ।

प्रयुज्यत । ज्ञानं ब्रह्मेति वचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वम् । लौकिकस्य
 ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह । अनन्त-
 मिति ॥ सत्यादीनामवृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वादिशेष्यस्य
 ब्रह्मण उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात् । ऋगृगणान्भसि स्नातः ।
 खपुष्पकतशेखरः । एष बन्धासुतो । याति शशशृङ्गधनुर्धर
 इति वच्छून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न । लक्ष-
 णार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधा-
 न्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्ष-
 णार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च
 सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि सत्या-
 दिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्यादयैरर्थ-
 सत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवङ्गो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य
 नियन्तृत्वमुपपद्यते ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्वा-

---

विशेषणार्थत्वेऽपि चेति ॥ नीलं महत्सु गन्धमिति विशेषणपदानि स्वार्थ-
 समर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्त्तकानि प्रसिद्धानि । तथा सत्यशब्दोऽप्यवाधित-
 सत्त्वे व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाशे विषयसंवेदनेऽनन्तोपमाकाश इत्या-
 दावनन्तशब्दो व्यापके । ततः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्त्तकत्वाच्च
 व्यावृत्तिभावपर्यवसानमित्यर्थः । किञ्च विशेषणस्य व्यावर्त्तकत्वं सति
 व्यावर्त्त्ये घटतेऽतोविशेषणत्वानुपपत्त्यैव सदर्थत्वं वाच्यमित्याह । शून्या-
 र्थत्वे हीति ॥ यज्ञोक्तं ब्रह्मशब्दोऽप्रसिद्धार्थ इति तत्वाह । ब्रह्मशब्दो-
 ऽपीति ॥ बृह बृहि वृद्धाविति धातोर्ब्रह्मेतिशब्दो निष्पन्नो वृद्धौ महत्त्वे
 च वर्त्तते । तच्च महत्त्वं देशतः कालतो वस्तुतत्त्वानवच्छिन्नत्वं सङ्कोचे
 मानान्नराभावात् निरतिशयमहत्त्वे सम्पन्ने धर्मिणि पर्यवस्यति । ततो

नन्तश्चोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञान-
शब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणो भवतः ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवात्मशब्दप्रयोगाद्-
वेदिनुरात्मैव ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्राम-
तीति च तत्प्रवेशाच्च । तत्सङ्घातदेवानुप्राविशदिति च ।
तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः
स्वरूपं ब्रह्म । एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वमात्मा ज्ञातेति
हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयत इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वं
प्रसिद्धम् । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्युक्तमनित्यत्व-
प्रसङ्गाच्च । यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मण-
स्तथाप्यनित्यत्वं प्रसज्यते पारतन्त्र्यञ्च । धात्वर्थानां कारका-
पेक्षत्वात् । ज्ञानञ्च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्वं परतन्त्रता च ।
न स्वरूपव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं
ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथापि बुद्धेरु-
पाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारपरिणामिन्या ये

बन्धाश्रुतादिशब्दविलक्षणो ब्रह्मशब्द इत्यर्थः ॥ सत्यादिषु विषु विशेष-
णेष्वेव वान्तरभेदमाह । तत्त्वानन्तेति ॥

अनन्तमित्यनेन आत्मैक्यं ब्रह्मण उक्तमभिप्रेत्यैक्यं शास्त्रतात्पर्यं
दर्शयति । तस्माद्वा इत्यादिना ॥ ब्रह्मण आत्मैक्यं चेद्विवक्षितं तर्हि
ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वव्याख्या हीयेतेत्यह । एवं तर्हीति ॥ इतश्च
भावव्युत्पत्तिरसङ्गतेत्याह । अनित्यत्वप्रसङ्गाच्चेति । दृष्टिमदन्तःकर-
णोपहितत्वेनात्मनो ज्ञातृत्वं न स्वतः कार्यत्वञ्च ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्त्यु-
पहितत्वेन तत् आत्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञानकर्तृत्वं नापि कार्यत्वं
प्रसज्यत इत्यह । न स्वरूपेति ॥ नित्यञ्चेज्ज्ञानं तर्हि तत्र ब्रह्मणः
कर्तृत्वाभावे कथं सर्वज्ञत्वमित्यत आह । सर्वभावानाञ्चेति ॥ संविदव्यव-

शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उपपद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते । यत्तु तद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णवच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षं नित्यस्वरूपत्वात् । सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यद्विज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतम्भवङ्गविध्यदास्ति तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म । मन्त्रवर्णाच्च । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाङ्गरग्रं पुरुषं महान्तमिति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तदूद्दितीयोऽस्तीत्यादिश्रुतेषु । विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्कारणादिनिमित्तानपेक्षितत्वाच्च ब्रह्मणो

धानेनैव वहिर्विषयस्य सिद्धिः सर्वज्ञं संवित्स्वभावेन ब्रह्मणा व्यवहितमिति । सर्वज्ञं ब्रह्मोपचर्यत इत्यर्थः । नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत इत्यत्र मन्त्रसम्प्रतिभाह । मन्त्रवर्णाच्चेति ॥ ब्रह्म नित्यं ज्ञानत्वाद्धौकिकज्ञानवदित्यादि चोद्यसक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । विज्ञातृस्वरूपेति ॥ लौकिकज्ञानस्य कारणादिसापेक्षत्वादित्यत्वम् । आत्मस्वरूपन्तु ज्ञानं न कारणादिसापेक्षं सकलकरणव्यापारोपरमेऽपि सुषुप्ताभावादन्यथा सुषुप्तिविज्ञानुपपत्तेः परामर्शासम्भवप्रसङ्गादतः श्रुतितात्पर्यगम्येऽर्थे न सामान्यतो दृष्टस्य प्रवेश इति भावः । आत्मस्वरूपभूतं ज्ञानं

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियरूपत्वात् ॥

अत एव च ज्ञानकर्तृ तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्माविशेषेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते नल्लक्ष्यते शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वान्तथा सत्यशब्देनापि सर्वविशेषप्रत्यक्षमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाच्यसत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति नतु सत्यशब्दवाच्यं ब्रह्म । एवं सत्याशिशब्दा इतरेतरसन्निधान्योन्यनियमनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यत्वान्निवर्त्तका ब्रह्मणो लक्षणायाश्च

कारकसाध्यं धात्वर्थत्वादिति चासिद्धमित्याह । अत इति ॥ नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः ॥

अतएव चेति नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्कलंत्वमपि ब्रह्मण व्यापादयितुं शक्यते लौकिकानित्यज्ञानविलक्षणादेव ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्म न भवतीत्याह । तस्मादेव चेति ॥ कथं तर्हि ज्ञानं ब्रह्मेति प्रयोगस्तत्राह । तथापीति ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिहेतवो जात्यादिधर्मा गौः शुक्ल इत्यादौ तदभावाच्छब्दान्तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह । तथेति ॥ तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेति शेषः ॥ एतत्स्मरेत्यति । सर्वविशेषेति ॥ सत्ता यस्यास्ति तत्प्रत्यक्षमिति लोकवृद्धिः । सत्ता चानुगत रूपं सामान्यं व्यावृत्तः सत्ताविशेषः । स चायमनुवृत्तव्यावृत्तभावेनावस्तुपरस्परपेक्षमिद्वत्त्वादतो यस्मिन्नपव्यावृत्तानुवृत्तभावस्तदव्यावृत्तानुगतं ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमेकैकस्य शब्दस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । एवं सत्यादिति ॥ यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणा मुख्योऽन्यव्यस्तथाप्याश्रयैकज्ञान्यादिवत्पार्थिकान्येनेतरेतरसन्निधान्योन्यव्यावृत्तिनियामका भ-

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति

भवन्ति इत्यतः सिद्धम् । यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा
सहाऽनिरुक्तेऽनिलयेनेति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवद्वाक्यार्थत्वं
च ब्रह्मणस्तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति
निहितं स्थितं गुहायाम् । गुह्यतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां
ज्ञानत्रयेऽज्ञातपदार्था इति गुह्या बुद्धिर्गूढावस्यां भोगा-
पवर्गो पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्
वोम्नाकाशेऽव्याकृताख्ये ॥

तद्वि परमं व्योम एतस्मिन् खलक्षरे गार्ग्याकाश इत्य-
क्षरसन्निकर्षाद्गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्या-
दव्याकृताकाशमेव गुहा तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्था-
स्त्रिषु कालेषु कारणत्वात् सूक्ष्मत्वाच्च तस्मिन्नन्तर्हितं ब्रह्म

वन्ति ज्ञानेन विशेषणात्सत्यशब्दो न जडे कारणे वर्त्तते सत्येन विशेष-
णाज्ज्ञानशब्दो न विषयसापेक्षे ज्ञाने वर्त्तते । ज्ञानेन विशेषणज्ञानान्त-
शब्दो ज्ञातव्यतिरिक्ते वर्त्तते । ततश्च सत्यादिशब्देन लौकिकं वाच्यं
तद्विलक्षणेन भवितव्यमिति सम्भावयन्तः सकललौकिकाध्यासाधिष्ठानं
ब्रह्मत्वेन लक्षयन्तीत्यर्थः । ततः किं फलतीत्यत आह । अतः सिद्धमिति ॥
वाचकशक्त्या बोधकत्वानङ्गीकारादवाच्यत्वं सकलानिष्टव्यवच्छेदेनैकस्यैव
लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यदिसम्भेदरूपवाक्यार्थवैलक्षण्यं च ब्रह्मणः
सिद्धमित्यर्थः ॥

बुद्धौ कार्ये यदनुगतं परमं व्योमाव्याकृताख्यं तस्मिन्निहितमिति
सम्प्रतीदयं वैयधिकरणत्वेन व्याख्यातम् ॥ व्योमशब्दस्य भूताकाशे रूढिं
परित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वं व्याख्यातं तत्राह । तद्वीति ॥ भूता-
काशस्य कार्यत्वेनापरत्वादव्याकृताकाशस्य कारणत्वेन परमत्वविशेषण-

हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्यायं विज्ञानाङ्गत्वेन व्योम्नो
विवक्षितत्वात् । यो वै स वहिर्द्धा पुरुषाकाशो यो वै सोऽ-
न्तःपुरुषाकाशः सोऽयमन्तर्हृदयाकाश इति श्रुत्यन्तरात्प
सिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमं तत्त्वं तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या
बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्षतयोपलभ्यत
इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसम्बन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्व-
गतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च । स एवं ब्रह्म विजानन् किमित्याह ।
अश्रुते भुङ्क्ते सर्वान्निर्विशेषान् कामान् भोगानित्यर्थः ।
किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्य्यायेणेत्याह । स ह युगपदेक
क्षणोपारूढानेवैकयोपलब्ध्या सवित्प्रकाशवन्नित्यया ब्रह्म-
स्वरूपया व्यतिरिक्तया यामवोचाम सत्यं ज्ञानमिति । एत-
त्तदुच्यते । ब्रह्मणा सहेति ॥ ब्रह्मभूतो विद्वान् ब्रह्मस्वरूपे-
णैव सर्वान् कामान् सदाश्रुते न यथोपाधिष्ठतेन स्वरूपे-
णात्मना जलसूर्याकाशादिवत्प्रतिविरूभूतेन संसारिकेण
धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च कामान्

सम्भवाच्छास्त्रान्तरगतपथे चाक्षरेण ब्रह्मणा सामीप्यावगमादव्याकृतं
व्योमशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं पराभिप्रायेण व्याख्याय स्वाभिप्रायं
व्याचष्टे । हार्दमेवत्विति ॥ हृदयावच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां
बुद्धौ साक्षितया निहितमभिव्यक्तं ब्रह्मेति व्याख्यानं युक्तम् । द्रष्टृ-
भेदेन ब्रह्मण आपरोक्ष्यलाभादन्यथासमष्टिरूपेऽव्याकृते सायातत्वेऽव-
स्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः परोक्ष्यं प्रसज्येत परोक्ष्येण च ज्ञानं नाप-
रोक्ष्यसंसारार्थासनिवर्त्तकम् । तस्मादपरोक्षद्रष्टृचैतन्याभेदेन ब्रह्मणः
स्वहृदये प्रत्यक्षताया विवक्षितत्वात् हृदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतं विव-
क्षितमित्यर्थः ॥ यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वाउपपत्तिरिति तत्राह । यो वै

पर्यायेणाश्रुते लोके । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण
 सर्वज्ञेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्म्मादिनिमि-
 त्तानपेक्षांश्चक्षुरादिनिरपेक्षांश्च सर्वान् कामान् सहैवा-
 श्रुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्वि
 वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्रुत इति । इतिशब्दो
 मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । सर्व एव वल्लभार्था ब्रह्मविदाप्नोति
 परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितोऽर्थः संचेपतो मन्त्रेण
 व्याख्यातः पुनस्तस्यैव विस्तरेण निर्णयः कर्त्तव्य इत्युत्तरस्त-
 द्दृष्टिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्यादित्यादिः ॥
 तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं
 ज्ञानमनन्तञ्चेत्यत आह । त्रिविधं हि ज्ञानन्त्यं देशतः
 कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि
 देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चानन्त्यं वस्तु-
 तश्चाकाशस्य । कस्मात्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्का-
 लतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परि-
 च्छिद्यते । आकार्यञ्च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनन्तम् । तथा

इति ॥ ननु निहितशब्दः स्थितिं श्रुते कथं विविक्ततया स्फुटतथोप-
 लब्धाभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥ अन्यथेत्युपलम्भव्यति-
 रेकेणाविद्यावस्थायां ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वे-
 नाभिमतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाब्रह्मीभूतो विद्वान् सर्वानेवा-
 नन्दानश्रुत इत्युपचारेण बहुवचनमित्यर्थः । हृत्तमनुवदन्नुत्तरमन्याव-
 तारणाय सर्व एवेत्यादिना आकाशादिकारणत्वाभिधानेनानन्तरप्रपञ्चः
 क्रियत इति समनन्तरमन्यतात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुवदति ।
 तत्र चेति ॥ वस्तुत आनन्तर्यं व्याख्यातं वस्तुतोऽन्तवत्त्वं तावदाह । भिन्नं

वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्वन्तरस्यान्तो भवति वस्वन्तरबुद्धिर्हि प्रमक्ता वस्वन्तरान्निवर्त्तते । यतो यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः स तस्यान्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वादिनिवर्त्तते इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदोऽतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यं कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्योपेक्षया वस्तुतोऽन्तत्वमिति चेन्न । अवृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति । यतः कारणाद्बुद्धिर्निवर्त्तते । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादि-कारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतस्तस्येदं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम् । न हि सर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं किञ्चिद्दृश्यतेऽतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्तद्भिन्नवन्त्वन्तराभावाच्च वस्तुत अत एव निरतिशयसत्यत्वम् ॥

हीत्यादिना ॥ विस्तरेणोक्तमानन्तं सङ्क्षिप्याह । तस्मात्सिद्धमिति ॥ देशतोऽनवच्छिन्नस्याकाशस्य कारणत्वद्वयापकत्वाच्चिरतिशयमात्मनो देशत आनन्त्यमकार्यत्वाच्च कालत आनन्त्यं यद्यतोऽव्यावर्त्तत तस्य पृथग-सत्त्वात्कार्योपादानादन्यत्र सत्त्वायोगाद्वस्तुतोऽप्यानन्त्यं सिद्धमित्यर्थः । अत इति निरतिशयानन्त्यदेव सत्यत्वमपि सिद्धमन्वप्येव रज्जुसर्पादि-वदसत्यत्वादित्यर्थः ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।

तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परावृश्यते । एत-
स्मादिति । मन्त्रवाक्येन अनन्तरं यथा लक्षितं यद्ब्रह्मैव
ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितम् । यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्य-
नन्तरमेव । लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्म-
शब्दवाच्यत्वात् आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मे-
ति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्म-
स्वरूपादाकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्द-
गुणोऽवकाशकरो मूर्त्तद्रव्याणां तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्श-
गुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः सम्भूत
इत्यनुवर्त्तते वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याञ्च त्रिगु-
णोऽग्निः सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वेष्व त्रिभिश्च-
तुर्गुणा आपः सम्भूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वेष्व-
तुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नादेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरः-
पाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरुषोऽन्तरसमयोऽन्तरस-

एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्यसंज्ञा पदानि विभजते । तस्मादित्यादिना ॥
अन्यकार्यपर्यन्तं परमात्मनः सर्वतोपादानत्वादाकाशभावापन्नात्परमा-
त्मन एव वायुः सम्भूतोऽत एव तद्गुणस्योत्तरत्वानुवृत्तिर्युग्मशब्दप्रयोगोऽपि
भेदकल्पनया तत्त्वम् । तत्त्वाभिप्रायेण न वैशेषिकपक्षस्तत्त्वभेदाभिप्रा-
येण तत्त्वतो भेदे प्रमाणाभावादिति द्रष्टव्यम् । पुरुषग्रहणस्य तात्पर्यम् ॥

अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधी-
भ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष
पुरुषोऽन्तरसमयः ।

विकारः । पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतं
रेतो वीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव
स्यात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात्
सर्वेषामप्यन्तरसविकारत्वे ब्रह्मवंशत्वे चावशिष्टे कस्मात्--
पुरुष एव गृह्यते प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यं कर्म-
ज्ञानाधिकारः पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च अर्थी
विद्वान् समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते । पुरुषत्वे वाऽवि-
स्तरात्मा स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति
त्रिज्ञातं पश्यति वेदं श्वस्तनं वेदं लोकालोकौमर्त्ये-
नामृतमीक्षतीत्येवं सम्पन्नोऽयेतरेषां पशूनामशनापिपासे
एवाभिज्ञानमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

माह । सर्वेषामपीति ॥ प्राधान्यादिति विधिनिषेधविवेकसामर्थ्यापे-
तत्वादित्युक्तं तत्रैतरेयकण्टहिसम्पत्तिमाह । पुरुषे त्वेवेति ॥ ब्राह्म-
ण्यादिजातिमतिं मनुष्यादिदेहे आविस्तरामतिशयेन प्रकटं आत्मा
ज्ञानातिशयदर्शनादित्यर्थः । मर्त्येन ज्ञानकर्मादिसाधनेनाल्लयफलं प्राप्तु-
मिच्छतीत्यर्थः । येन विवेकज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पञ्चा-
दीनां नास्तीत्याह । अयेतरेषामिति ॥

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अय-
मुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनु-
वाकः ॥ १ ॥

स हि पुरुष इह विद्ययान्तरतमं ब्रह्म सङ्क्रामयितुमि-
ष्टस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धि-
रनात्मनविशेषं कश्चित्सहसान्तरतमप्रत्यगात्मविषया
निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्प-
नया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह । तस्येदमेव
शिरः । तस्यास्य पुरुषस्यान्तरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धम् ।
प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो
मा भूद्वितीयेदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना ।
अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षोऽयं
सव्यो बाहुर्ऋत्तरः पक्षोऽयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गानाम् ।
मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्ता-
द्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छ-
मिव पुच्छमधोबलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम् । एतत्प्र-
कृत्योत्तरेषां प्राणमयानीनां रूपकत्वसिद्धिः । भूषानि-
षिक्तद्रुतताम्रप्रतिभावत् । तदप्येष श्लोको भवति । तत्तस्मि-

कीदृशपञ्चकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह । स ह्रीत्वादिना ॥ पक्षपुच्छ-
शब्दप्रयोगात्सुपर्णाकारकृतिं दर्शयति । उत्तरत्वं तत्त्वत्पनया बाह्यवि-

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथि-
वीं श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैन-
दपि यन्त्यन्ततः । अन्तर्हि भूतानां ज्येष्ठम् ।
तस्मात्सर्व्वीषधमुच्यते ।

नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशकः एष लोको मन्त्रो
भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वै इति स्मारणार्थः ।
प्रजाः स्थावरजङ्गमात्मकाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः
पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजा-
यन्ते । अथोऽपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति
वर्द्धन्त इत्यर्थः । अथाप्येनदन्नमपि यन्त्यपि गच्छन्ति ।
अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थेऽन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः । अन्त-
तोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृत्तेः परिसमाप्ता । कस्मादन्नम् ।
हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीनां
हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना
अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्व्वीषधं सर्व्व-
प्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

यथासङ्गव्यपोहहेतुबुद्धेरात्मनि स्थिरीकरणार्थं नोपासनविधानमिह
विवक्षितम् ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनेनैवोपक्षयात् मध्ये यन्त्र-
स्थोपासनविधौ तात्पर्य्ये च वाक्यभेदप्रसङ्गादत एवाङ्गे स्तुतिपरार्थत्वा-
दिति न्यायेन यथा प्रयाजादिफलश्रवणमर्थवादस्तथासन्नमयादिप्रतिपत्तेरपि
फलश्रवणमर्थवाद एव तत्तद्बुद्धिस्थिरीकारस्य पूर्व्वपूर्व्वबुद्धिविरुद्धापने-
नात्मनः प्रतिपत्तिर्येषत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।
 अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्व्वीषधमुच्यते ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते ।
 अद्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यते इति ।

अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजात-
 माप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजो-
 ऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मिति । कुतः पुनः सर्वा-
 न्नप्राप्तिफलमन्नालोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां
 ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मा-
 त्सर्व्वीषधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वांन्नालोपासकस्य
 सर्वांन्नप्राप्तिः । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन
 वर्द्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचन-
 मुच्यते । अद्यते चैव यद्भूतैरन्नमस्ति च भूतानि स्वयं
 तस्मादन्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥
 अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं
 ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषुः शास्त्रमविद्या-
 कृतं पञ्चकोशापनयनेनानेकतुषकोद्रववितुषीकरणेनेव
 तण्डुलान् प्रसूति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि ।
 तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डादन्यो व्यतिरिक्तो
 ऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित
 आत्मत्वेन प्राणमयः । प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायसोऽन प्राण
 मयेनान्नरसमय आत्मा एष पूर्णो वायुनेव द्रुतिः । स वा

तस्माद्वा एतस्मादन्तरसमयात् । अन्योऽन्तरात्मा
प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष-
विध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं
पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो
दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश

एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव
शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव नेत्याह । प्रसिद्धं ताव-
दन्तमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वम् । तस्यान्तरस्य पुरुषविधतां
पुरुषाकारताम् । अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानि-
षिक्तप्रतिमावन्स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषवि-
धतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वोत्तरो-
त्तरेण पूर्वः । कथं पुनः पुरुषविधताऽस्येत्युच्यते । तस्य
प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य
प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर इव परि-
कल्पते वचनात् । सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना । व्यानो
व्यानवृत्तिर्दक्षिणः । पक्षः अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
आत्मा य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः स समानाख्यः स
आत्मेवात्मा प्राणवृत्त्यधिकारान्मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता
वृत्तीरपेक्ष्यात्मा । मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति प्रसिद्धं
मध्यमस्यस्यात्मत्वम् । पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति
पृथिवीदेवताऽध्यात्मकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतु-
त्वात्तैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति हि श्रुत्यन्तरम् । अन्यथो-

आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अमु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च
ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुष-
दानवृत्त्योर्द्वैगमनं गुरुत्वाच्च, पतनं वा स्याच्छरीरस्य
तस्मात् पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्यात्मनः ॥
तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति ॥ इति
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अमुप्राणन्ति । अग्न्यादयः प्राणं वाय्वा-
त्मानं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति
प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति ।
अध्यात्माधिकाराद्देवा इन्द्रियाणि प्राणमनुप्राणन्ति मुख्य-
प्राणमनुचेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते
प्राणनकर्मण्यैव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नान्नमयेनैव
प्ररिच्छिन्नेनात्मना आत्मवन्तः प्राणिनः । किन्ति हि तदन्त-
र्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनात्म-
वन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापि-

पूर्वपूर्वकोशस्थोऽत्तरोत्तरः कोश एवात्मेति व्याख्यातमापातदर्शनेन ।
तदसम् ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

आत्मशब्दस्यासुख्यार्थत्वमसङ्गात् प्रकृतपरामर्शकैतच्छब्दकोपाच्चातः
सर्वकोशाध्यासाधिष्ठानभूतश्चिदात्मैवात्मात्मशब्देन विवक्षित इति तात्-
पर्यमाह । तथा स्वाभाविकेनेति ॥ अर्थादित्यात्मशब्दसामर्थ्यात्कल्पि-
तस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । असाधारणादिति ॥ व्यावृत्तस्वरूपा-

मुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मो-
पासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वा-
युषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा ।

भिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धै-
रविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविकेना-
प्याकाशादिकारणेन नित्येनाविक्रतेन सर्वगतेन सत्यज्ञा-
नानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनात्मवन्तः । स हि
परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदर्थोदुक्तं भवति । प्राणं
देवा अणुप्राणन्तीत्युक्तम् । तत्तस्मादित्याह । प्राणो हि
यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनं यावद्वास्मिन्शरीरे
प्राणं वसति तावदायुरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषम् ।
सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते ।
प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रतिद्वं हि लोके सर्वायुषं
प्राणस्य । अतोऽस्माद्वाच्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽप-
संक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येष-
मस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्मायुर्जीवनहेतुत्वादिति ते
सर्वमेवायुरस्मिँल्लोके यन्ति नापस्त्युना म्रियन्ते प्राक्क्षता-
दायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तम् । सर्वमायुरिति

दपक्षस्य तत्रात्मबुद्धिं हित्वेत्यर्थः । साधारणमिति सर्वेन्द्रियसाधारणम् ।
प्राणकृतमप्यनादिना सर्वेषां पुष्ट्यादिदर्शनादित्यर्थः । सर्वभूतानामा-
त्मेति सूत्रात्मना पूर्वस्य य आत्मा चिद्वाहरेष एव तस्य प्राणमयस्यात्मेति
योजना ॥

यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनेष पूर्णः ।
 स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।

श्रुतिप्रसिद्धेः किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्त-
 स्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यजुर्णकं ब्रह्मोपास्ते
 स तद्गुणभागभवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं
 प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्थानमयस्यैव शरीरेऽन्त-
 मये भवः शारीर आत्मा । क एषः । प्राणमयः ॥
 तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तरात्मा मनो-
 मयः । मन इति सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तः कारणं तन्मयो
 मनोमयः । सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव
 शिरः । यजुरित्यनियताक्षरपदावसानो मन्त्रविशेषस्त-
 ज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्रधान्यात् । प्राधा-
 न्यञ्च यागादौ सन्निपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दी-
 यते स्वाहाकारादिना वाचनिको वा शिरश्चादिकल्पना ।
 सर्वत्र मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरपूर्णपदवाक्यविषया

यजुःशब्देन बाह्यो यजुर्वेद उच्यते । तस्य कथमान्तरं मनोमयं प्रति
 शिरस्त्वमित्याशङ्काह । मनसो हीति ॥ यद्यपि यजुःशब्दो बाह्यो शब्द-
 राशौ ह्रस्वकृतापि श्रुतेरनतिशङ्कनीयत्वात्तत्रामाख्याद्विशिष्टमनोर्हत्त-
 र्यजुःसङ्केतविषयभूता यजुर्वेदमधीमहे एतत्कमका वस्त्रा यजुर्वेदतयाऽध्ये-
 तव्या इत्येवं सङ्कल्परूपा माह्वेत्यर्थः । श्रुत्यनुपाहिकां युक्तिमप्याह ।
 एवञ्चेति ॥ अन्यथेतिशब्दानां षटादिवद्बाह्याद्रव्यत्वे मनोविषयत्वासम्भ-
 वात्तन्मसो बाह्येऽर्थेऽस्मात्तन्मसो जपो न स्थादित्यर्थः । इतश्च मनो-

अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ।
ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश

तत्सङ्कल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः ओतादिकरणद्वारा
यजुःसङ्केतेन विशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमङ्गेवं साम ।
एवञ्च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेवावर्त्यत इति
मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा विषयत्वान्मन्त्रो नावर्त्त-
यितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते ।
मन्त्रावृत्तिश्चोद्यते ब्रह्मणः कर्मस्वक्षरविषयस्रुत्यावृत्त्या
मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । सुख्यार्थासम्भवात् । त्रिः प्रथ-
मामन्वाह त्रिरुत्तरामिति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्रैव
विषयत्वे तद्विषयस्रुत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तौ च क्रियमाणायां
त्रिप्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परि-

वृत्तित्वं मन्त्राणां वाच्यमित्याह । मन्त्रावृत्तिश्चेति ॥ शब्दानां घटादि-
वद्वाह्यद्रव्यत्वे मन्त्राणां घटादिवदावृत्तिर्नोपपद्येत क्रियैव ह्यावर्त्तयत
आवृत्तिसिद्धानुपपत्त्याऽक्रियात्वं वाच्यमित्युक्तम् ॥ तत्रान्यथाप्युपपत्ति-
माशङ्कते । अक्षरविषयेति ॥ मन्त्रेभ्यः स्रुतेरन्यत्वादन्त्याऽऽवृत्तिर्गैःणी
प्रसज्यते अतो नान्यथाप्युपपत्तिरित्युक्तमेतत् स्फुटयति ॥ त्रिः प्रथमा-
मित्यादिना ॥ सामिधेयः समिधो यदा अध्वर्युणा हव्यन्ते तदा प्रतो-
बाजा अभिदाव इत्यष्टादशर्चं रुक्तां होता शंसति तासाञ्चर्चं मध्ये
प्रथमाष्टर्चं स्रुक्स्थान्याञ्चर्चं होता विरनुब्रूयादित्यावृत्तिः श्रूयत
इत्यर्थः ॥ मन्त्राणां मनोवृत्तित्वसङ्का मनोवृत्तीनां सदा चिह्नाप्रत्येनैव
सिद्धेचिदात्मतामाह । तस्यादिति ॥ मन्त्राणां मनोवृत्तित्वेनावृत्ति-

आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव
 श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

त्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्तुपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्ति-
 निष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यं आत्मवि-
 ज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथा
 विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तम् । सर्वे वेदा
 यत्नैकं भवन्ति समानसीन आत्मेति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं
 ब्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । ऋचोऽक्षरे
 परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुरिति च मन्त्र-
 वर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणमतिदेष्टव्यविशेषानतिदिश-
 तीति । अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्ति-
 कपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा तद-

घटते । परम्परया चिदात्मत्वेन नित्यत्वमपि घटत इत्याह । एवञ्चेति ॥
 अन्यथेति ॥ स्वप्रकाशविदात्मत्वानङ्गीकारे रूपादिवद्विषयत्वादनित्य-
 त्वमपि प्रसज्येत । कालिदासादिवाक्यानामप्येतेन न्यायेन नित्यत्वा-
 पाताद्युक्त्याभासमेतत् । अस्तनित्यमिति । न वाच्यमित्याह । नैतद्युक्त-
 मिति । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुत्या नित्यत्वस्यावेदितत्वद्देवानित्यत्व-
 युक्तं न भवतीत्यर्थः । वेदानां जडत्वे स्वप्रकाशेनात्मना एकत्वं न सम्भ-
 वति जडाजडयोर्विरोधादतो मनोवृत्तिव्यापकचिदात्मत्वं सूचित-
 मित्यर्थः । साक्षितया मनसि भवो ज्ञानमीनोऽक्षरे परमे व्योमकल्पे
 ब्रह्मणि ऋचो विधिनिषेधरूपा निषेदुस्तादात्म्येन व्यवस्थिता इति

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाच-
 नेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः
 पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्यो-
 ऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स

य्येष श्लोको भवति ॥ मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ॥
 इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य
 पूर्वस्य प्राणमयस्यैष एवात्मा शारीरः । शरीरे प्राणमये-
 भवः शारीरः । कः । य एष मनोमयः । तस्माद्वा
 एतस्मादिति पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो
 मनोमयस्याभ्यन्तरो विज्ञानमयो मनोमयो वेदात्मा-
 उक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चा-
 ध्यवसायलक्षणमन्तः करणस्य धर्मः । तन्मयो निश्चय-
 विज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्त्तित आत्मा विज्ञानमयः ।
 प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यच्चादिस्त्रायते । यच्चादिहेतु-
 त्वञ्च वक्ष्यति श्लोकेन । निश्चयविज्ञानवतो हि कर्त्तव्येष्व-
 र्थेषु पूर्वं अहोपपद्यते । सा सर्वकर्त्तव्यानां प्राथम्याच्चिर

मन्त्रवर्ष्य एकत्वं दर्शयतीत्यर्थः । अतिदेष्टव्यविशेषान् कर्त्तव्यविशेषादिद-
 सेवं कर्त्तव्यमित्युपदिशतीत्यर्थः ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

वाङ्मनसगोचरत्वं नोपपद्यते स्वात्मनिष्ठत्तिविरोधादतो वाङ्मनो-
 विशिष्टान्मनोमयाद्वाचो मनसा सह निवर्त्तन्त इत्यर्थः । तस्य च मनो-

वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य अद्वैव शिरः । ऋतं
 दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा ।
 महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
 इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

..

इव शिरः । ऋतसत्ये यथा व्याख्यात एव । योगो युक्तिः
 समाधानम् । आत्मैवात्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य समाधा-
 नवतोऽङ्गानीव अङ्गादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति
 तस्मात्समाधानम् । योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं
 प्रतिष्ठा । मह इति महत्त्वं प्रथमजम् । महद्वक्ष्यं प्रथमज-
 मिति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठाकारणात् । कारणं हि
 कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा दृक्षवीरुधां पृथिवी । सर्वबुद्धि-
 विज्ञानानां महत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानात्मा तस्या-
 त्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत् । यथान्न-
 मयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका एवं विज्ञा-
 नकर्तृत्वं सर्वमयस्यापि ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

मयस्य ब्रह्मणः उपासनफलभूतमधिदैविकमानन्दं विद्वद्विभेति गर्भ-
 वासादिदुःखादित्यर्थः । वेदार्थेति ॥ तथा व्यासायसत्त्वं शौकिकमपि
 ज्ञानं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि
च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
विज्ञानं ब्रह्म चेद्देद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्सम-

विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानवान् हि यज्ञं तनोति अष्टा-
दिपूर्वकम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वम् । तनुत इति कर्माणि
च तनुते । यस्याद्विज्ञानकर्तृत्वं सर्वम् । तस्याद्युक्तं विज्ञानमय
आत्मा ब्रह्मेति । किञ्च विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयो
ज्येष्ठं प्रथमजत्वात् सर्ववृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं
विज्ञानं ब्रह्म उपासते ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्य-
भिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण
उपासनाज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म
चेद्यदि वेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न
प्रमाद्यति वाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात् प्राप्तं विज्ञा-
नमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते
तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति अन्नमयादिष्व्वात्मभावं हित्वा केवले
विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः
किं स्यादित्युच्यते । शरीरे पाप्मनो हित्वा शरीराभिमा-

प्रथमजत्वादिति हिरण्यगर्भाभेदेनेत्यर्थः ॥ आनन्दमयः परमात्मेति
, हृत्तिकारैरुक्तं तन्निषेधेन व्याचष्टे । कार्यात्मप्रतीतिरित्यादिना ॥
सङ्क्रामतीत्येतदतिश्रामतीत्यभिप्रायेण व्याख्यातम् ॥ प्राप्तप्रतिप्रायं क-
स्मान्न व्याख्येयत इत्यत आह । न चात्मन एवेति ॥ अन्नमयादीना-

श्रुत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर

ननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषाञ्च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते । कृत्वापाय इव क्वायायाः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान् सर्वान् पाप्मनः शरीरे प्रभवान् शरीरे एव हित्वा विज्ञानमय-ब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवात्मना समश्रुते सत्यक् भुङ्क्ते इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्यात्मा एष एव शरीरेमनोमये भवः शरीरः । कः । य एष विज्ञानमयः । तस्मादा एतस्मादित्युक्तार्थम् ॥ आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयदृग्-ब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयट् चालविकारार्थे दृष्टः । यथान्मय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतथ्यः । सङ्क्रमणाच्चानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति वक्ष्यति । कार्यात्मनाञ्च सङ्क्रमणमनात्मनां दृष्टम् । सङ्क्रमणकर्मत्वेन चानन्दमय आत्मा श्रूयते । यथान्मय-

मतिक्रमणीयतया प्रकृतत्वादेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वासम्भवाच्च प्राप्तिः संक्रमणं न भवतीत्यर्थः ॥ आनन्दमयस्य परमात्मत्वासम्भवे हेत्वन्तराण्याह । शिर आदीत्यादिना ॥ आनन्दमयस्य परमात्मत्वविवक्षायां मन्त्रतः तस्यैवासत्त्वाशङ्का वक्तव्याः ॥ तदसम्भवाच्च नानन्दमयः परमात्मतया प्रतिपद्यत इत्याह । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेरिति ॥ न हि मन्त्रोदाहरणमुपपद्यत इति सम्भवं । विशिष्टस्य विशेषणकार्यत्वात्सुख्यहमित्युप-

आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरु-
षविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरु-

मात्मानमुपसङ्गमतीति । न चात्मन एवोपसङ्गमणं । अधि-
कारविरोधादसम्भवाच्च । न ह्यात्मनैवात्मन उपसङ्गमणं
सम्भवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतञ्च ब्रह्म । सङ्ग-
मितुः शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण
आकाशादिकारणोऽकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्प-
नोपपद्यते अदृश्येऽनात्येऽनिलयनेऽनिरुक्तेऽस्थूलमनगुनेति
नेत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च ।
न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान
आनन्दमय आत्मानि ब्रह्माणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात्
असन्नेव भवति । असद्ब्रह्मेति वेदेष्वेदिति मन्त्रोदाहरणमु-
पपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नम् । पृथग्ब्रह्मणः
प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवानन्दमयो न
पर एवात्मा आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम् । तद्विकार
आनन्दमयः । स च विज्ञानमयादन्तरः । यन्नादिहेतो-
र्विज्ञानमयस्यान्तरवश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्तृ-

लभ्यमानो भोक्ता आनन्दमय इत्युक्तम् ॥ कथं तस्य विज्ञानमयादान्तर-
त्वमित्यत आह । स चेति ॥ कर्त्तृपक्षेया भोक्तृत्वस्योत्तरभावित्वं प्रसिद्ध-
मेव श्रुत्योक्तमित्यर्थः ॥ एतत् स्फुटयति । ज्ञानकर्मणोर्हीति ॥ शरी-
रादिभ्य आनन्दसाधनेभ्यः सकाशात्साध्येनानन्देन विशिष्टोऽन्तरतमः
प्रसिद्धतीत्यर्थः । किञ्च प्रियं तत्साधनञ्चोद्दिश्य कर्त्ता विज्ञानकर्म्मणी

षविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः
पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।

त्वादनन्तरतमं स्य त् । अन्तरतमश्चानन्दमय आत्मा पू-
र्वेभ्यः । विद्याकर्मणोः प्रियादर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि
विद्याकर्मणो । तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसन्निक-
र्षाद्विज्ञानमयस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिर्व-
र्त्तितो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते ॥
तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर
इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः ।
स एव च प्रकटो हर्षः । प्रमोद आनन्द इति सुखसामान्य-
मात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वसुखतत्वादानन्द
इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्र-
मित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा
प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं
लोके । तत्त्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वा-

अनुतिष्ठते । तत उद्देश्यत्वादस्यानन्तर्यं सिद्धमित्याह । विद्याकर्मणो-
रिति ॥ प्रियादिविशिष्टस्य स्वप्ने साक्षिण उपलभ्यत्वाच्च न सुख्यात्मत्व-
मित्याह । प्रियादिवासनेति ॥ यदुक्तं चानकर्मणोः फलभूत आनन्द-
मयस्तस्य साध्यत्वमौपाधिकं स्वमतानुसारेणाह । आनन्द इति पर-
मिति ॥ कथं तर्हि विषयसुखस्य क्षणिकत्वं सातिशयत्वं च व्यञ्जकवृत्ति-
निवन्धनमित्याह । तद्वृत्तिविशेषेति ॥ ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्व एव किं
प्रमाणमित्यत आह । वक्ष्यति चेति ॥ अन्तःकरणवृत्त्युत्कर्षादेवानन्दस्य

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष ह्योको भवति ॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तस्य च क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोग्नेन वि-
द्यया ब्रह्मचर्येण अद्यया न निर्मलत्वमापद्यते यावन्तावदु-
विविक्ते प्रसङ्गेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उल्लस्यते विपुली-
भवति । वक्ष्यति च । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्धानन्दी
भवति । एष ह्येवानन्दयाति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भू-
तानि मात्मानुपजीवीन्तित श्रुत्यन्तरात् । एवञ्च कामोप-
शमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य व-
क्ष्यते । एवञ्चोत्कृष्टमात्रस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्म-
विज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्द-
लक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं यद्भान्नादिमयाः कोशा उप-
न्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तदु-
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य
हैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनन्दमयस्य एक-
त्वावसानत्वात् । अस्ति तदेवमविद्याकल्पितस्य हैतस्याव-

सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गमाह । एवञ्चेति ॥ यदि विषयविशेषजन्यत्वेना-
नन्दोत्कर्षस्तदा निःकामस्य विषयविशेषोपभोगासम्भवादानन्दोत्कर्षो
न आयेत । आत्मस्वभावस्यैवानन्दस्य व्यञ्जकान्तःकरणशुद्धोत्कर्ष इत्ये-
वन्तु सति अकामहृतत्वोत्कर्षः सम्भाव्यत इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण
विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वं सिद्धम् ।
सातिशयत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् । ब्रह्म तु तदध्यासाधिष्ठानम-

असन्नेव भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ।

सानभूतमहैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं तदेतस्मिन्नप्यर्थे स एष
श्लोको भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेवासत्सम एव यथा सन्न पुरुषार्थसम्बन्धी एवं
सम्भवति । अपुरुषार्थसम्बन्धी कोऽसौ । यो ऽसदविद्यमानं
ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्वति तद्विपर्ययेण यत्सर्ववि-
कल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यक्षमितमप्यस्ति
तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । का पुनः शङ्का । तत्रास्तित्वे व्यवहारा-
तीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचा-
रम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते
नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहारविषयत-
योपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्त्वामा-
न्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का । तस्मादुच्यते
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देदिति किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतः-
स्तदाह । सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्न-
मेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्वे वेदनात्मो-
ऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति

द्वितीयमित्याह । एवञ्चेति ॥ एतस्मिन्नर्थे इति आनन्दमयस्य प्रतिष्ठा-
भूतब्रह्मप्रकाशमपरे इत्यर्थः ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दमयस्य प्रकाशकोऽयं श्लोक इति केचन तानुप्रत्याह । तं प्र-
तीति ॥ सर्वविशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । सर्वेषां साधारणत्वाच्च ब्रह्मणो

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्य
नास्तित्वं प्रतिपद्यते । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो नास्तिकः
सोऽसन्नमाधुर्यच्यते लोके । तद्विपरीतः सन् योऽस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गवर्णाश्रमादिव्यवस्था-
लक्षणश्रद्धानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्तत्तत्सत्त्वात्मन्तं
साधुमार्गस्थमेतं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रत्य-
यितव्यमिति व्याख्यार्थः । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमदस्यैवैष एव
शरीरे विज्ञानमये भवः शरीर आत्मा । कोऽसौ । य एष
आनन्दमयस्तं प्रति नास्त्याशङ्का नाऽतस्यपूर्वास्तित्वेऽपोहः ।
सर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वमित्याशङ्का युक्ता । सर्व-
सामान्याच्च ब्रह्मणो यस्मादेवमतस्तस्मात् । अथानन्तरं ओतुं
शिष्यस्यानुप्रश्नाः आचार्योक्तिसन्तु एते प्रश्नाः । सामान्यं
हि ब्रह्माकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च । तस्मादवि-
दुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते । उत अपि अविद्वानमुं लोकं
परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन शब्दोऽप्यर्थे विद्वानपि गच्छति
प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्यो-

व्यवहार्यत्वं सर्वान् प्रति भवेद्य च दृश्यते ततोऽपि नास्तित्वाशङ्का जायत
इत्यर्थः । आकाशादिकारणत्वादिति भूतविशिष्टसर्वजीवकारणत्वा-
दित्यर्थः ॥ कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रश्नान्तरमित्यत आह । असम्भवेति ॥

कञ्च न गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य
कञ्चित्समश्नुता३७ । सोऽकामयत । बज्ज स्यां

ऽनुप्रश्ना इति बज्जवचनाद्विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ । यद्यविद्वान्
सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि
ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते अतस्तं प्रति प्रश्नः आहो विद्वानिति ।
विद्वान् ब्रह्मविदपि कञ्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्नुते
उ इत्येवं स्थिते अयादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य भुक्तिः
समश्नुता उ इति विद्वान् समश्नुतेऽमुं लोकम् । किंवा यथा-
ऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्नुते इत्यपरः प्रश्नः । हावेव वा
प्रश्नौ विद्वद्विद्वद्विषय । बज्जवचनन्तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्ना-
न्तरापेक्षया घटते । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेदेति अवयादस्ति नास्तीति शंसयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति
नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्माणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्
गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ह्यब्रह्मः समत्वेऽप्यविदुष
इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते । किं विद्वान् समश्नुते न
समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रतिवचनार्थमुक्त-
रग्रथः आरभ्यते । तत्वास्तित्वमेव तावदुच्यते । यच्चेत्तं
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्त-
व्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि सदेव
सत्यमिति । तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थतो-

चेच्छब्दोत्पादिकसत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः । सत्त्वं चेदुपपन्नं ब्रह्मण-

वगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमादनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युक्त-
राणि वाक्यानि । तस्मत्प्रत्यमित्याचक्षते यदेव आकाश
आनन्दो न स्यादित्यादीनि ॥

तत्वासदेव ब्रह्मेत्याशङ्कते । कस्मात् यदस्ति तद्विशे-
षतो गृह्यते यथा घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा
शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्र-
हणान्नास्तीति । तत्वाकाशादिकारणत्वाद्वह्मणः । नास्ति
ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते ।
यस्माच्च जायते किञ्चित्तदस्तीति । दृष्टं लोके घटाङ्कुरादि-
कारणं गृहीजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म ।
न चासता जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्नामरू-
पादिकार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत उपलभ्यते तु तस्मा-
दस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत्
स्यात् । नचैवं तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्कथमसतः सज्जायतेति-
श्रुत्यन्तरम् । असतः सज्जन्नासम्भवमन्वाचष्टे न्यायतश्च । तस्मा-

---

स्तावतैव सत्यत्वं सिद्ध्यति सतो बाधासम्भवादित्यर्थः । एवमर्थेनेति सत्त्वोप-
पादनेन सत्यवस्तुविषयतेत्यर्थः ॥

ब्रह्मणः सत्यसाधनं नामारुत्पयादृष्टिरेवेत्यभिप्रेत्यारुत्पयशङ्कासङ्गा-
यति । तत्वासदेवेति ॥ विप्रतिपक्षमाकाशादि स्तृमूर्खं कार्यत्वात् घटव-
दिति लौकिकव्याप्तिप्रवृत्त्येन सत्कारणं तावत्सिद्धम् । तस्य च देशादि-
कारणत्वेन देशाद्यनवच्छिन्नत्वात् ब्रह्मपदवाच्यत्वं सिद्धम् । तस्य विषे-
षतोऽनुपलब्धेनासच्छङ्का जायते सा कारणत्वेन व्यावर्त्यते न तु कारण-
त्वानुसृत्वं साध्ये आनयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतोऽपि जगदुपा-
दानेनासत्त्वाशङ्का कार्येत्याह । न चासत इति ॥ असदन्वयादिदर्शनादिति ॥

प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

त्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तद्यदि सृष्टीजादिवत्कारणं स्याद-
चेतनं तर्हि न कामयितृत्वात् । नहि कामयितृचेतनमस्ति
लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वो-
पपत्तिः । कामयितृत्वादसृष्टादिवदनाप्तकामं चेन्न । स्वा-
तन्त्र्यं यथान्यान् परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्त्तयन्ति
न तथा ब्रह्मणः प्रवर्त्तकाः कामाः । कथं तर्हि सत्यज्ञानल-
क्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्ब्रह्मणो न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्तते । तेषान्तु
तत्प्रवर्त्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं
कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानाप्तकामं ब्रह्म साधनान्तरान-
पेक्षत्वाच्च ॥ किञ्च यथान्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्ता-

युक्तिरित्यर्थः ॥ एवमसृष्ट्याशङ्कं निरस्याचेतनत्वाशङ्कं प्रधानवादिनः
प्रसङ्गाच्चिराचष्टे । तद्यदिति ॥ यद्यपि साङ्ख्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात्-
कामयितृत्वमसिद्धं तथापि लौकिकव्याप्तिवलेन कामयितृत्वादचेतनत्वशङ्का
निवर्त्यत इत्याह । न हीति ॥ तर्हि लौकिकव्याप्तिवलेनैवानाप्तकाम-
त्वमपि प्राप्तमित्याशङ्क्याह । कामयितृत्वादित्यादिना ॥ जीवनाम-
नाप्तानन्दत्वं परवशत्वाच्च तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ कथम्भूतास्तर्हि
ब्रह्मणः कामा इत्याशङ्कायामाह । सत्यज्ञानलक्षणा इति ॥ सत्यज्ञान-
लक्षणं स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः । एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिम्बितं
ब्रह्म जगतः कारणं मायापरिणामैरेव कामैः कामयितृ । तेषाञ्च परि-
णामानामविद्याद्यनभिभूतचिद्व्याप्तत्वात्सत्यज्ञानात्मकत्वं ब्रह्मणस्तदात्मशास्त्र
धर्माद्यननुसृष्टत्वं शुद्धत्वम् । ततो जीवकामवैलक्षण्यं सिद्धमिति ।
तर्हि ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्राप्तप्रत्यूहाः स्युः ।
स्वातन्त्र्यादित्याशङ्क्याह । तेषान्विवि ॥ कामस्य शरीरादिसम्बन्धजन्यत्व-

इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा ।
तदेवानुप्राविशत् ।

पेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च
न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किन्तर्हि स्वात्मनोऽन-
न्यास्तदेतदाह । सोऽकामयत स आत्मा । यस्मादाकाशः सम्भू-
तोऽकामयत कामितवान् । कथं बद्धं प्रभूतं स्यां भवेयम् ।
कथमेकस्यार्थान्तराननुप्रवेशे बद्धत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजाये-
योत्पद्येय । नहि पुत्रोत्पत्यैवार्थान्तरविषयं बद्धभवनं
कथं तर्ह्यात्मस्याऽनभिष्यक्तं नामरूपाभिव्यक्त्या । यदात्मस्ये
ऽनभिष्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपापरित्या-
गेनैव ब्रह्मणोऽप्रविभक्ते देशकालसर्वावस्थासु व्याक्रियेते
तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बद्धभवनम् । नान्यथा
निरवयवस्य ब्रह्मणो बद्धत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा । यथा-
काशस्याल्पत्वं बद्धत्वञ्च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्दारेणै-
वात्मा बद्ध भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रवि-

प्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शरीरादिकल्पनसङ्ग इति नाशङ्कनीयमित्याह । साधना-
न्तरानपेक्षत्वाच्चेति ॥ कामसंस्कारवत्या मायया ब्रह्मतादात्म्यात्तत्परि-
णामाणां ब्रह्मतादात्म्याच्च शरीरनिमित्तापेक्षास्तीत्यर्थः । तद्द्वारेणै-
वेति ॥ नामरूपशक्त्यात्मकामायापरिणामद्वारेणैव नामरूपशक्त्यात्मिका
स्वरूपा माया अङ्गीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवत् पृथक् सतीत्यद्वैतहानि-
रित्याशङ्काह । न हीति ॥ आत्मतिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो
वा । नाद्यः । आद्यहानेरतिरेकहानेश्च । न द्वितीयः । प्रमासंसर्गा-
निरूपणात् । नहि भिन्नदेशकालयोः संयोगादि सम्भवति विषयवि-

भक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवंद्विविध्यद्वस्तु
विद्यते । अतो नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवात्मवतो न
ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्यानेन स एवेति तदात्मके
उच्येते । ताभ्याश्चोपाधिभ्यां ज्ञातञ्ज्ञेयज्ञानशब्दार्थादि
सर्वसद्व्यवहारभागब्रह्म स आत्मा । सऽएवंकामः संस्तपो-
ऽतप्यत । तपऽइति ज्ञानमुच्यते । यस्य ज्ञानमयं तपऽ-
इतिश्रुत्यन्तरादाप्तकामत्वाच्चेतरस्यासम्भव एव । स तपो-
ऽतप्यत तपस्तप्तवान् सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालो-
चनामकरोदाभेत्यर्थः । स एवालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणि-
कन्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना
रूपेण यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमा-
नमसृजत् सृष्टवान् । यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदमविशिष्टं
तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते । तदेव सृष्टं जगदनु-

पद्यिभावो वा । नियामकगवेषणात् । न च स्वभाव एव सम्बन्धः । द्वयोः
स्वभावयोः सम्बन्धत्वेनैवोपपत्तये सम्बन्धप्रभावप्रसङ्गात् । न च स्वात्मनं
प्रति स्वस्यैव सम्बन्धित्वं आत्मन्वयापातात् । तथा विध्यर्थान्नैव व्यव-
हारमात्रप्रवर्तकत्वे च मिथ्याव्यवहारापातादनिर्वचनीयवाद एव पर्य-
वस्यतीति भावः । यस्मादात्मातिरिक्तं वस्तु न सम्भाव्यते तस्मादात्म-
तादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह । अतऽइति ॥ तर्हि ब्रह्मणः
सप्रपञ्चताप्रसङ्ग इति न वाच्यमित्याह । न ब्रह्मेति ॥ न ब्रह्म तदा-
त्मकं अजडत्वात्तत्परिहारेणापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः । कथं तर्हि
ब्रह्मात्मकत्वं तत्वाह । ते तदिति ॥ स्वप्नेऽवबुद्धे नभोभक्ष्यवदारोपि-
तस्यानुभवप्रत्याख्यानेन सिद्धसम्भवादनुभाव्ये नामरूपेऽनुभाव्यात्मक-
ब्रह्मात्मके कथ्ये ते न त्वेक्याभिप्रायेत्यर्थः । न केवलं ब्रह्मणो बहुरूपत्वं
मायोपाधिकं सर्वव्यवहारास्पदत्वं चेत्याह । ताभ्यामिति ॥ प्रवेशस्या-

प्राविशदिति प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मा-
त्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं विचारमारभते ॥

तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति । किञ्च स्वप्ना स
तेनैवात्मनानुप्राविशदुतान्येनेति किन्तावद्युक्तम् । प्रत्ययाश्रव-
णात् । यः स्वप्ना स एवानुप्राविशदिति । ननु न युक्तं
सदृशेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि
कार्यात्मता परिणमतः इत्यतोऽप्रविष्ट इव कार्योत्पत्तेरुद्धं
पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणाम-
व्यतिरेकेण सदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे चूर्णात्मना
सदोऽनुप्रवेशः एवमन्येनात्मना नामरूपकार्योऽनुप्रवेशः-
आत्मनः इति चेत् श्रुत्यन्तराज्ञानेन जीवेनात्मनानुप्रवि-
श्येति । नैवं युक्तं एकत्वाद्वह्मणः । सद्व्यक्तत्वेनात्म-
त्मावयवत्वाच्च युक्तो घटे सद्व्यक्तत्वात्मानुप्रवेशः । सद-

निर्वाच्यभावद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मात्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्श-
यितुं विचारमारभते ॥

तत्रैतच्चिन्त्यमित्यादिना ॥ विमर्शे सति क्वाश्रित्यनुरोधान् सप्तद्वयेव
प्रवेशोऽत्युक्तं सिद्धान्तिना ॥ पूर्ववाद्याह । ननु न युक्तमिति ॥ सद्वि-
प्रवेशक्रिययोः पूर्वापरकालीनत्वसम्भवे सति कर्त्तृकं क्वाश्रित्या बोध्यते
न तु प्रवेशस्योत्तरकालता सम्भवति । सद्विप्रवेश एवोपादानस्य कार्यात्म-
तयावस्थितत्वादित्यर्थः ॥ एतदेव विवक्ष्यते । कारणमेव हीति ॥ अ-
प्रविष्टे यथा भुवनादौ देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथा कार्योत्पत्तेरुद्धं पृथक्-
प्रवेशो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ सिद्धान्तैकदेशिनां मतद्वङ्गाव्य पूर्ववादी दूष-
यति । यथा घट इत्यादिना ॥ सप्तद्वयस्य वा प्रवेशो न सम्भवतीति
चेत्कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धान्तैकदेश्याह । कथमिति ॥ नास्त्ये-
वेति न सक्तव्यमित्याह । युक्तमेति ॥ स एवाह गतिम् । सावयवमेवेति ॥

चूर्खस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मनऽएकत्वे सति निरव-
यवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेशः उपपद्यते कथं तर्हि
प्रवेशः स्यात् । युक्तञ्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति ।
सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्त्वात् सुखे हस्तप्रवेशवन्नाम-
रूपकार्यं जीवात्मना प्रवेगो युक्तऽएवेति चेत् । नाशून्यदे-
शत्वात् । नहि कार्यमात्रा परिणतस्य नामरूपकार्यदेश-
व्यतिरेकेणाशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना ।
कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मनः जज्ञात् यथा घटो ह्यप्रवेशे
घटत्वं जज्ञाति तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणा-
नुप्रवेशो युक्तः । कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानु-
प्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्य-
ान्तरमेवापद्यत इति चेन्न । विरोधात् । नहि घटो घटा-
न्तरमापद्यते व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च जीवस्य । नामरूप-
कार्यव्यतिरेकानुवादभ्यः श्रुतयो विरुद्धेरन् । तदापत्तौ
मोक्षासम्भवाच्च । नहि यतोमुच्यमानस्तदेवापद्यते । नहि
शृङ्गतापत्तिर्बहुस्य तस्करादेः ॥

पूर्ववादी दूषयति । नाशून्यदेशत्वादिति ॥ कार्यात्मना परिणतस्य
ब्रह्मणो नामरूपात्मकं कार्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेण न ह्यन्यः प्रदेशोऽस्ति ।
यत्कारणमेव कार्याकारेण परिणतं तत्प्रतिकार्यविशेषो जीवात्मना
प्रेक्ष्यतीति न शङ्कनीयमित्याह । कारणमेव चेदेति ॥ कार्यविशेषस्य
प्रवेशमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तं स न सम्भवति श्रुतिविरोधादित्याह । तदे-
वेति ॥ कारणपरामर्शकेन तच्छब्देन कार्यसुपलब्धं कार्यान्तरस्य तत्र
प्रवेशो विधीयते । प्रप्रदेशसम्भवात् । अतो न श्रुतिविरोध इति
सिद्धान्तैकदेशितमुल्लेखं दूषयति । कार्यान्तरमेवेत्यादिना ॥

वाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारणं ब्रह्म
शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मना ध्येतत्वेन च परिण-
मत इति चेन्न । वहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः नहि यो यस्या-
न्तःस्थः स एव प्रविष्ट उच्यते । वहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवे-
शशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति ।
जलसूर्येकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरि-
च्छिन्नत्वादमूर्त्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्त्तस्यान्यस्यान्यत
प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्येकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात् ।
न त्वात्मनोऽमूर्त्तत्वादाकारादिकारणस्यात्मनो व्यापक-
त्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बधारवस्वभावाच्च प्रति-
बिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः । एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च
गत्यन्तरमुपलभामहे । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेः ।
श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् । नचास्मा-
द्वाक्यद्वयत्ववतामपि विज्ञानमुपपद्यते । इन्तर्तर्ह्यनर्थकत्वा-
दपोह्यमेतद्वाक्यम् । तत्प्रवृत्त्या तदेवानुप्राविशदिति नाग्रन्यार्थ

कारणवाचकेन तच्छब्देन कार्यलक्षणाशामविवक्षितलक्षणा चेत्
प्ररुज्येत तर्हि कारणपर एव तच्छब्दोऽस्त्वित्याह अन्यः सिद्धान्तकदेशो
वाह्येति ॥ अक्षिन्पक्षे प्रवेशश्रुतेर्मुक्त्यर्थो न लभ्येतित्याह । न वहि-
ष्ठेति ॥ अन्यस्य वेदान्तिनो मतसद्भावात् दूषयति । जल इत्यादिना ॥
एवं सिद्धान्तकदेशीयं गिरस्य पूर्ववादुपसंहरति । एवं तर्हीति ॥
नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणः ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो न सम्भवतीत्युक्तमि-
त्याह । न चेति ॥ इतरस्यापि प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इत्याह ।
तदेवानुप्राविशदिति ॥ सा च श्रुतिः स्पष्टः प्रवेशमाह । सा चास्माकं
मीमांसकानां प्रमाणं ततस्तद्विरोधे नान्यस्य प्रवेशकल्पना युक्तेति

तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चा-

त्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा प्रकृतोऽप्यन्यो विवक्षितोऽस्य
वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्त्तव्यः । ब्रह्माविदाप्नोति परम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निश्चितं गुहायामिति । तद्विज्ञानं
च विवक्षितं प्रकृतं तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाकाशा-
द्यन्त्रमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चरत् । तदा-
न्त्रमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनो-
मयो विज्ञानमय इति । विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र
चानन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमा-
नन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणानन्दविद्वद्भावसान आत्मा ।
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव
गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ॥

भावः । तर्हि श्रुतिशरणतयैव ब्रह्मण एव प्रवेशमुच्यतामित्याशङ्क्याह ।
न चेति ॥ तस्मादन्धो मणिमविन्ददिति वदन्मन्यमेवेदं वाक्यमिति
निगमयति । हन्तेति ॥ शक्तिगोचरस्यार्थस्यासम्भवादर्थमन्यत्वं तात्-
पर्यगोचरस्य वा । नाद्यः । आकाशादेरविप्रकटदेशेऽपि जलेमूर्त्तस्य
प्रतिबिम्बभाववदमूर्त्तस्यापि ब्रह्मणोऽनिर्वाण्याविवक्षास्तु प्रतिबिम्बित-
सृष्ट्युत्तरकालमन्तःकरणदिषु प्रतिबिम्बाभावासम्भवादित्याह । नेति ॥
न द्वितीय इत्याह । अन्यार्थत्वादिति ॥ एतत्स्फुटयति । किमर्थमित्या-
दिना ॥ अतः परमिति ॥ बुद्धिगुहाप्रवेशादनन्तरमानन्दमय एव विशि-
ष्टोऽर्थो विशेष्यस्य चिदातोर्लिङ्गविशिष्टस्य विशेष्याव्यभिचारदर्शना-
त्तदधिगमद्वारेणानन्दविद्वद्भावसान अत्रब्रह्मरूपोऽस्यामेव गुहाया-
मधिगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य जले सूर्यप्रवेशवदनिर्वाच्यः प्रवेशोऽभि-
धीयत इत्यर्थः ॥

निरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञा-

नह्यन्यतोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् विशेषसम्बन्धो ह्युप-
लब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राहोश्चन्द्रार्कविशिष्टसम्बन्धः । एव-
मन्तःकरणगुहात्मसम्बन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । सन्नि क-
र्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथाचालोकविशिष्ट
घटादुपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्या-
त्तद्यादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव ।
तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्तद्वा तदेवानुप्राविशदित्यु-
च्यते । तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं हृष्ट्वा तदनुप्रविष्ट-
मिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृश्रोत्रमन्तृविज्ञादित्येवं विशेष-
वदुपलभ्यते । तदेव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म ।
अतोऽस्त्वत्वादसीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य
किं सञ्च मूर्त्तञ्च त्यज्यामूर्त्तमभवत् । मूर्त्तामूर्त्ते ह्यव्या-
कृते नामरूपे आत्मस्थेऽन्तर्गतेनात्मना व्याक्रियेते मूर्त्ता-
मूर्त्तशब्दाच्चे ते । आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति ज्ञात्वा
आत्मा तेऽभवदित्युच्यते । किञ्च निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च
निरुक्तं नाम निरुष्टं समानासमानजातीयेभ्यो देशकाल

बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मणोपलब्धिसम्भवात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधत्सित
इत्याह । न ह्येति ॥ नन्यन्यतोपलब्धनर्हं ब्रह्म बुद्धावेव कथमुपलभ्यत
इत्याशङ्कोपाधेयैः स्यताविशेषसम्भवादित्याह । विशेषेति ॥ सन्निकर्षा-
दित्यन्तःकरणसंसर्गादेव देहघटादिषु चैतन्याभिव्यक्तिर्न स्वतः । अन्तः-
करणज्ञाव्यवधानेनैव चैतन्याभिव्यक्त्यसम्भवव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यथा
चाऽह स्वभावको घटादौ मुखं न प्रतिबिम्बिते जलादौ स्वस्वभावके

नञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् ।

विशिष्टतयेदं तदित्युक्तं निरुक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्ता-
निरुक्तेऽपि मूर्त्तामूर्त्तयोरेव विशेषणे । यथा सञ्च त्यञ्च
प्रत्यक्षपरोक्षे । तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं
नीडं आश्रयो मूर्त्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतम-
मूर्त्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयान्यमूर्त्तत्वेऽपि व्याकृत-
विषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणा-
द्यनिरुक्तं तदेवानिलयनञ्च । अतो विशेषणान्यमूर्त्तस्य व्याकृत
विषयाण्येवैतानि । विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं
पाषाणादि सत्यञ्च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थ-
सत्यमेकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषय-
भाषेक्षिकं सत्यं षडगट्षिणकाद्यवृतापेक्षयोदकादि सत्यमु-
च्यते । अवृतं च तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमा-
र्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥
यस्मात्सत्यदादिकं मूर्त्तामूर्त्तधर्मजातं यत्किञ्चेदं सर्व-
मविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत् ।
तद्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य । तस्मात्तद्ब्रह्म सत्य-

प्रतिबिम्बिते तथा सत्त्वप्रधानस्थानःकरणप्रसादस्वाभाव्यादृष्टे । तत्र
ब्रह्मोपलब्धिरित्याह । अवभासात्मकत्वाच्चेति ॥ किञ्च यथा जाद्य-
साध्येऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्याज्ञानलक्षणावरणाभिभवसामर्थ्य-
व्यालोकोऽङ्गीक्रियते तथा जाद्यसाध्येऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरि-
णतस्याज्ञानलक्षणावरणाभिभवसामर्थ्यमङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । यथा चेति ॥

यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

मित्याचक्षते । ब्रह्मविदोऽस्ति नास्तीत्यनुग्रहः प्रकृतस्य
 प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्मा कामयत वञ्च स्यामिति ।
 स यथा कामच्चाकाशादिकार्यं सत्यदादिलक्षणं हृद्वा तदनु-
 प्रविश्य पश्यच्छृण्वन्मन्वानो विजानन् बह्वभवत्तस्मात्तदेदमा-
 काशमाकाशादिकारणं कार्यस्य परमे व्योमन् हृदयगुहायां
 निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं
 विजानीयादित्युक्तं भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्ते एष
 श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्नमयाद्यात्मप्रकाशकाः
 पञ्चस्वप्येवं सर्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि मन्त्रः का-
 र्यद्वारेण भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

नित्यनं ऋक्प्राणादादिमूर्त्तिसन्निवेशविशेषेऽवयवसंस्थानविशेषराहित्य-
 मनित्यनमनिरुक्तत्वाद्यमूर्त्तधर्मवद्भूत एव किं न स्यादित्यत आह ।
 त्वदनिरुक्तानित्यनानीति ॥ तत्सत्यमित्याचक्षत इत्यस्योपपत्तिमाह ।
 यस्मादिति ॥ पदानि व्याख्याय प्रकृतानुग्रहानिराकरणे प्रकरणस्य
 तात्पर्यं सोऽकामयतेत्यादेर्दर्शयति । अस्ति नास्तीत्यादिना ॥ तस्या
 बुद्धिगुहायाः प्रत्ययाः अहं कर्ता भोक्तेत्यादयस्त एवावभासविशेषास्तै-
 र्विद्यमानं विशदधर्मस्य विषयत्वेऽपि कुरुपस्याविषयत्वादित्यर्थः ॥ इति
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद-
जायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मा-
त्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतम् । रसो वै

असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूप-
विशेषविपरीतरूपम् । अविकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमे-
वासत् । न ह्यसतः सज्जन्मातीतमिति नामरूपविशेषवद्वा-
कृतं जगदग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेः । ब्रह्म वा सच्छब्दवाच्यमासीत्ततो
ऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् । किन्ततः
प्रविभक्तकार्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्द-
वाच्यं स्वयमेवात्मानमेवाकुरुत कृतवत् । यस्मादेवं तस्मात्
तद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तुं उच्यते । स्वयं कर्तुं ब्रह्मोति प्रसिद्धं
लोके सर्वस्य कारणत्वात् । यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वा-
त्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते ।
सर्वथापि तु फलसम्बन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं
लोके । यदि पुण्यं यदि वान्यस्या प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्का-
रणे सत्युपपद्यते । तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः । इत-
श्चास्ति रसत्वात् । कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह ।
यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो
मधुरान्नादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्या-

सुकृतमिति क्तप्रत्ययः । सुष्ठु क्रियत इति कर्माभिधायकोऽपि क्ता-
न्दस्या प्रक्रियया सुष्ठु करोतीति कर्त्तरि व्याख्यातः ॥ एकार्थवृत्तित्वे-
नेत्येकप्रयोजनसाधनत्वेन परस्परव्यतिरेकत्वार्थः । अन्यत्वेति गृह्यमासादा-

सः । रसः ह्येवायं लब्धानन्दो भवति । को
ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो
न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष

नन्दो सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके ।
वाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा
वाह्यरसलाभादिरसानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव
रसस्तेषाम् । तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ॥
इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि
पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अदानेनापानिति । एवं
वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकारणैर्निर्वर्त्य-
माना दृश्यन्ते । तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननं संहननान्तरे-
णाचेतनं संहतं सम्भवति । अन्यत्वाददर्शनात् । तदाह यद्यदि
एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न
स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्ष्यादित्यर्थः । कः
प्राण्यात् प्राणनं कुर्ष्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्य-
कारणप्राणनादिचेष्टाः तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ।
एष ह्येव पर आत्मानं दयाति आनन्दयति सुखयति लोके
धर्मानुरूपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो
विभायते प्राणिभिरित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्विद्वद्विदु-

दिषु स्वतन्त्रं गृहाद्यनारभ्य स्वामिनमन्तरेण संहननस्यादर्शनात्कार्य-
कारणसङ्कानेऽपि विलक्षणः स्वामी शरीरेऽवयवादिभिरपचयादिर-
हितोऽवमन्यते । स च चेतनत्वेन भेदाभावाद्ब्रह्मैवेति तदस्तिस्त्विति-

एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मोऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्र-
तिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा

षोरस्ति तद्ब्रह्म । सदवस्थाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासदस्त्वा-
श्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते ।
यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन् ब्रह्मणि किं विशिष्टे
ऽदृश्ये दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वादिका
रस्य । न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मिन्नदृश्ये वि-
कारो विषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माद्दर्शं तस्मादनात्म्यं
यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते ।
विशेषश्च विकारः । अविकारश्च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्त-
स्मादनिरुक्तम् । यत एव तस्मादनिलयनं निलयनं नीड
आश्रयो न निलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये
ऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणीति वा-
क्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणम् । अभयामिति च
लिङ्गान्तरं परिणस्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते
लभते । अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्या-
कृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा
भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति ।
अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नात्मत एवाऽऽत्मनो भयं

रित्यर्थः ॥ दासोऽहं तस्य देवस्य समाराध्यः परमेश्वर इति भेदं वि-
द्वान् कथमस्य इत्युच्यते तत्र ह । असौ योऽयमिति ॥ यथा चन्द्रभेदं
मश्यादपि विद्वानुच्यतेऽतएव दर्शित्वात्तथेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि तुल्यं भय-

ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं
भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तद-
प्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

युक्तं तस्मादात्मैवात्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया
ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तच्चाहुक्तं असति
भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभय-
कारणं ब्रह्मेति । कदासावभयं गतो भवति साधको यदा
नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदा ऽभयं गतो
भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषो
ऽविद्यावान् अविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीय-
चन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन् ब्रह्मणि । उदापि अरमलम-
प्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यन्तः-
करणमल्पभेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनात् हेतो-
रस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवात्मनो
भयकारणमविदुषस्तदेतदेव तद्ब्रह्म तु एव भयं भेद-
दर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मतोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो
भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भव-
त्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानपि अविद्वानेव । असौ योऽ-
यमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति उच्छेदहेतुदर्शनाद्युच्छे-

दस्मावनेत्यत आह । उच्छेदेति ॥ संहृत्तां हि परमेश्वरो मां संहरि-
ष्यति नृके वा निक्षेप्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मैवोच्छेद-

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।
 भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।
 सैषानन्दस्य मौमा^{मूमा}सा भवति । युवा स्यात्
 साधु युवाध्यायिकः । आशिष्टो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
 तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स

द्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेदो ह्युच्छेदहेतुस्तदा-
 सत्युच्छेदहेतावनुच्छेदो तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वश्च
 जगद्भयवद्भवति । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्भवत्येव नूनं तदस्ति
 भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेदात्मकं यतो जगद्भिभेतीति ।
 तदेतस्मिन्नप्यर्थे एष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषा-
 ऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि
 महाहर्षाः स्वयमीश्वरा ॥ सन्तः पवनादिकाश्चेष्वायामबाहु-
 ल्येषु नियताः प्रवर्तन्ते । भयकारणमानन्दं ब्रह्म । तस्यास्य
 ब्रह्मण आनन्दस्यैतद्युक्तम् । प्रशास्तरि सति यस्मिन्नियमेन
 तेषां प्रवर्तनं तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तु ब्रह्म ।
 यतस्तो भृत्या इव राज्ञः आस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते ।

हेतुः कुत इत्यत आह । अनुच्छेदो हीति ॥ उच्छेदहेतोरप्युच्छेद-
 त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्चित्यत्वं वक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो नान्यत्कदाचित् इत्यर्थः ॥
 इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

तच्च भयकारणं ब्रह्मानन्दसक्तं यदेव आकाश आनन्दो न स्यादिति ।
 आनन्दश्च लोकाज्जगत्प्रसिद्धस्ततो विचारमारभते । तस्मादेत्यादिना ॥

एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आन-
न्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वा-
णामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ।
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वा-

तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म । तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा
मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य मीमांस्यमित्यु-
च्यते । किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिका-
नन्दवदाहोस्वितृस्वाभाविक इत्येवमेषानन्दस्य मीमांसा ।
तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनि-
मित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् ।
अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आन-
न्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव
मात्राऽविद्यया तिरस्त्रियमाणोऽविज्ञातो उत्कृष्टमाणायां
चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विष-
यादिमाधनसम्बन्धवशञ्च विभाव्यमानाञ्च लोकेऽनवस्थितो
लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्य-
गन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वद्भिरतिप्रत्यक्षो वि-

ब्रह्मानन्दस्य चेन्मीमांसा प्रस्तुता किमर्थस्तर्हि सार्वभौमानन्दद्वय-
न्यासस्तदाह । तत्र लौकिक इत्यादिना ॥ लौकिक आनन्दः कश्चित्कारा
प्राप्तः । सः तिथयत्यात्यरमाणवदिति ब्रह्मानन्दानुगमार्थः । लौकिकोप-

शानामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलो-
कानामानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स
एक ^{good faith} आजानजानां देवानामानन्दः । ओत्रियस्य

भाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य
ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्तोऽविद्याकृते विषयविषयि-
विभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैते-
भवतीत्येतस्य विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमयुवाः साधु-
युवेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाप्यसाधु-
भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति ।
आध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशासृतमः दृढिष्ठो
दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः एवमाध्यात्मिकसाधनस-
म्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्व्या वित्तस्य वित्तेनोपभोग-
साधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा राजा
पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो
मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा
आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुष्यादा-
नन्दाच्छतगुणोत्तरोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति ।

श्यास इत्यर्थः । विषयेभ्यो व्यावृत्ताः व्यावृत्तविषया अविषयब्रह्मात्मे-
कत्वदर्शिनस्तद्बुद्धिगोचरा इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मानन्दानुगम-
माह । लौकिकोऽरीत्यादिना ॥ मनुष्यगन्धर्वानन्दोत्कृष्टत्वे निमित्त-
माह । ते ह्यन्तर्धानादीति ॥ प्रथममकामहतस्य तात्पर्यमाह ।
प्रथममिति । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहतो ऋह्येत तदा तस्यैव सार्व-

चाकासहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवा-
नामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दः ।
ये कर्मणा देवानपि यान्ति । ओत्रियस्य चाकाम-

मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ताः मनुष्य-
गन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्यकारणाः ।
तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां हृन्प्रतिघातशक्तिसाधनसम्प-
त्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यग-
न्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभि-
व्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ
प्रसादविशेषतः शतगुणोनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथ-
मन्त्वकामहतग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य
ओत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणोनानन्दोत्कर्षो मनुष्यग-
न्धर्वण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति
ओत्रियत्वावृत्तिजनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अका-
महतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय
विशिष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणात्
सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिमाध-
नत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित

भौमानन्देन तुल्य आनन्दः स्यात्तदा च व्याघातो भवेत् । मानुषानन्दनि-
ष्कृष्टो मानुषानन्दभागभागी चेति । ततो मानुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमा-
नन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्याये तदग्रहणमित्यर्थः । अष्टजिनत्वमपापत्वं
प्रयोक्तकारित्वं तस्मादुपदाह्यत इत्यर्थः ॥ देवास्त्रयस्त्रिंशत् । अष्टौ

हतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः ।
स एको देवानामानन्दः । ओचियस्य चाकाम-

एव । चिरलोका इति पितॄणां विशेषणम् । चिरकाल-
स्थायी लोको येषां पितॄणां ते चिरलोका इति ।
आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा
देवाः स्मार्त्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्म-
देवा ये वैदिकेन कर्मणाग्निहोतादिना केवलेन देवा-
नपि यन्ति । देवा इति तयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्र-
स्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराड्
चैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमरणा-
नलव्यापी । यत्नैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति
धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानश्च तद्विषयमकामहतत्वं च
निरतिशयं यत् स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैष
आनन्दः । ओत्वियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः
प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यव

वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । इन्द्रः प्रजापतिश्चेति ॥
यदर्थं भीमांसारब्धा तस्य निरतिशयानन्दस्य सिद्धौ वाक्यतात्पर्य-
न्देयितुमाह । तस्याकामहतत्वेति ॥ तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यानन्द-
स्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य माता स एष परमानन्दः स्वाभाविक इति स-
म्बन्धः ॥ हिरण्यगर्भानन्दस्य मातृत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणायति । एतस्यै-
वेति ॥ न केवलं हिरण्यगर्भानन्द एव माता यस्य प्राशुपन्यस्तः सार्व-
भौमाद्यानन्दः स एष यस्य माता प्रविभक्ता नानात्वसापन्ना सती यत्
निरतिशयानन्देऽकामहतब्रह्मविप्रत्यक्षे केवल्य एकताकृतेति योजना ।

हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक
इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते

गम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृत्तिनत्वे नियतेऽकामहतत्वं
लक्ष्यते इति प्रकटसाधनतागम्यते । तस्य तस्या-
कामहतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण
आनन्दो यस्य परमानन्दस्य माता एकदेशः । एतस्यै-
वानन्दस्यान्यानि भूतानि मातामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । स एष आनन्दो यस्य माता समुद्रान्मस इव
विशुषः प्रविभक्ता यत्रैकताङ्गता स एष परमानन्दः
स्वाभाविकोऽहैतत्वात् आनन्दानन्दिनोऽवाविभागोऽत्र ॥
तदेतन्मीमांसाफलमुपसंक्षिप्यते स यश्चायं पुरुष इति ॥
गुहायां निहितः परमे व्योम्नः प्राकाशादिकार्यं सृष्ट्वाऽन्व-
मयान्तं तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एको-
ऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रि-
यप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखा-

अकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानाद्भेदप्राप्तिं गिरस्यति । आनन्दानन्दिन-
श्चेति । प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानसंशयादिव्यवधानाभावाभिप्रायं न तु
विषयविषयिभावाभिप्रायम् । अदृश्येऽनात्म्ये उदरमन्तरं कुरुत इत्या-
दिना निषेधादित्यर्थः । मीमांसया निरतिशयानन्दं ब्रह्मास्मीति-
निर्द्धारितम् । तस्याकामहतप्रत्यक्षाभिधानादभेदसिद्धिः । न हि परा-
नन्दः परस्य प्रत्यक्षो भवति । तस्माच्चिरतिशयानन्दमङ्गैकत्वं जीवस्य
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रान्तं मीमांसया च मित्रमुपसंक्षिप्यत इ-
त्यर्थः ॥ आदित्यपुरुषस्याधिदैवकोपाधिलक्षणाध्याविवक्षितत्वं दृश्य-

ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरा-
नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

हर्षण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । तं
मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतो भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशा-
काशैकत्ववत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशे-
षतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षणेक्षन्निति तु
युक्तः प्रसिद्धत्वात् । न पराधिकारात् । परो ह्यात्मा-
न्नाधिकृतोऽहश्चेऽनात्म्ये भीषास्माद्धातः पवते सैषानन्दस्य
मीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देष्टुं परमात्म-
विज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स
एक इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि
फलमुपसंहर्तव्यमभिन्नः स्वाभाविकः आनन्दः परमात्मैव
न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनु रूप एवायं
निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति
भिन्नाधिकरणस्यविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशे-
षणग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् ।

यिदं चोद्युस्तद्भावयति । नन्निति ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो
यश्चायं दक्षणेऽक्षन् पुरुष इत्यादौ न्यत्यन्तरे मण्डलस्य दक्षिणाक्षिस्थेनैक्यस्य
प्रसिद्धत्वादिकापादित्यस्येनैक्यनिर्देशे दक्षिणाक्षिपक्षं युक्तमित्यर्थः ।
अध्यात्ममधिदैवतं च लिङ्गात्मोपासनविवक्षायां तथा स्याच्चेद्द्विवक्षित-
मित्याहुः । न पर इति ॥ य एवं विद्वान् निरतिशयानन्दसत्तत्कटोपाधौ
प्रतिविम्बितः स एव निकटोपाधौ शिरःपाण्यादिमति पुरुषे प्रतिवि-
म्बित इति परमानन्दमपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्मार्तक्यं विवक्षित-

वृहस्पतेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापते-

द्वैतस्य हि यो मूर्त्तौ मूर्त्तलक्षणस्थो, तर्कः, सवित्तभ्यन्तरगतः स
 चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति
 न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्रतिष्ठां
 विन्दत इत्युपपन्नम् । अस्ति नास्तीति अनुप्रश्नो व्याख्यातः ।
 कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्वेव
 तदोकाशादिकारणं ब्रह्मेति अपाकृतोऽनुप्रश्न एको
 द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वद्विदुषोर्ब्रह्मप्राप्ताप्राप्तिविषयौ तत्र
 विद्वान् समश्नुते समश्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्यस्तदपाकरणायो-
 च्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नोऽन्यापकरणादेवापाकृत इति
 तदपाकरणाय न यत्यते । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मेतद्दृ-
 ज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवं शब्दस्य
 प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किमस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टवि-
 षयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यादृत्य
 निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातं अन्वयमात्मान-

मित्यर्थः । वृत्तानुवादपूर्वकसुत्तरपन्थमवतारयति । अस्ति नास्तीति ॥
 सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति । अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोषः
 को वा लाभ इत्याह । किन्तु इति ॥ उभयत्वानुपपत्तिं संशयकारण-
 माह । यद्यन्यः स्यादिति ॥ चोद्यमुखेन संशयव्यावृत्तिं प्रयोजनमाह ।
 यद्युभयथेत्यादिना ॥ एतदेव मम विचारारम्भकस्य स्वस्थयनं कल्याणं
 यन्मात्रमेकत्ववादिनं त्वमात्रं ब्रूषेऽप्रतिपन्नवस्तुवादित्वाद्नेकत्ववादिनो-
 ऽप्येकस्य वस्तुनः सम्मतत्वाद्नेकवस्तुवादिनश्च बहवः प्रतिपक्षाः सन्ति

रानन्दा । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोचि-

मुपसङ्क्रामति विषयजातमन्त्रमयात्पिण्डाग्रनो व्यतिरिक्तं
न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्त्रमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥
ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्त्रमयात्मस्थमविभक्तम् ।
अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ।
अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
तत्रैतच्चिन्त्यम् । कोऽयमेवंवित् कथं वा सङ्क्रामतीति । किं
परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्त्ता प्रविभक्त उत स एवेति ।
किन्ततो यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिविरोधः । तत्सङ्गं तदेवानुप्रावि-
शत् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद । एकमेवाद्वि-
तीयं तच्चमसीति अथ स एवानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्राम-
तीति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः । परस्यैव च संसारित्वं
पराभावो वा । यद्यप्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं
शक्यत इति व्यर्था चिन्ता । अथान्यतरस्मिन् पक्षे दोषा-
प्राप्तिस्तृतीये वाऽदृष्टे पक्षे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव
चिन्ता न तन्निर्द्धारणार्थत्वादर्थवत्येव चिन्ता । सत्यं
प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा पक्षे
ऽदृष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यान्न तु सोऽवधृत इति तद-

भमेत्यर्थतोऽपि कल्याणमनेकत्वस्यान्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्वपक्षनिरा-
करणेन सिद्धान्तोपपत्तेर्येत्यर्थः ॥ विचारारम्भस्यपवादं सिद्धान्तमुप-
क्रमते । स एव तु स्यादिति ॥ औपाधिकभेदभिन्नोऽयमेवंवित् स्वतः पर
एव स्यादित्यर्थः ॥ अविद्याध्यारोपिता ब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्ति-
विबलितेति फलवाक्यस्यैवमर्थता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्ताप्राप्तिरिति-

यस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चा-

वधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता ।
शास्त्रावधारणार्थत्वात् । चिन्तयसि च त्वं तत्तु निर्णेष्यसि
किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं न कथं तर्हि वज्रप्रति-
पक्षत्वात् एकत्वादी त्वं वेदार्थपरत्वात् बहवो हि नाना-
त्ववादिनो वेदवाह्यास्वत्प्रतिपक्षा अतो समाशङ्का न निर्णे-
ष्यसीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिवज्र-
प्रतिपक्षमात्य अतो जेष्यामिसर्वानारभेच चिन्ताम् । स
एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्म-
भावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । न ह्यन्य-
स्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते ॥ ननु तस्यापि तद्भावापत्तिर-
मुपपन्नैव । नाऽविद्याकृतानात्मापोहार्थत्वात् ॥ या हि
ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादि-
विशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था ।
कथमेवमर्थतावगम्यते विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च
दृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ
साधनमुपदिश्यते मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे
विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहेतुः । कस्मात् । देशान्तरप्राप्तौ

त्वाह । कथमिति ॥ परिहरति । विद्यामात्रेति ॥ अन्यथाप्युपपत्तिं
शङ्कते । मार्गेति ॥ गन्तुः स्वतो यामत्वाभावेऽपि यथा मार्गज्ञानोपदेशः
सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेऽपि विद्योपदेशोऽभ्यस्यद्वारेण
ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ त्वं यामोऽप्नोति न तवोपदेशः स्वत्वाभेदोप-

सावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् ।

मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव गन्तेति चेत् । न वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति चेन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रयुक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सङ्ख्या तदेवानु प्राविशदिति कार्यस्य 'तदात्मत्वं' दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान् स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्याभावात् । अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्यायाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्वद्वितीयस्य चन्द्र-

देशः प्रतीयतेऽत उपदेशवैषम्यात्तु दृष्टान्तो युक्त इत्याह । न धर्मैर्मा-
दिति ॥ यदि विदुषः संकाशादन्य ईश्वरो भयहेतुर्नास्ति का तर्हि गति-
र्व्यतिरिक्तेश्वरदर्शनस्येत्याशङ्क्याह । अन्यस्य चेति ॥ कल्पितभेदविशिष्ट-
रूपेणेश्वरस्याविद्याकृतत्वे मिथ्यात्वे सति विद्याया तत्तावस्तुत्वदर्शन-
मुपपद्यते । ईश्वरो मम प्रशान्तेति मिथ्यैतद्यतस्तस्य मम चेकात्म्यमेव
परमार्थमिति विद्वद्वद्व्या विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते ।
नैवमिति ॥ यथा चन्द्रैकत्वदर्शनात् द्वितीयचन्द्रो न दृश्यते नैवं ब्रह्मविदा
दृश्यते व्यतिरिक्तेश्वरः । प्रतिनियतप्रपञ्चावभासस्य भोजनादिप्रवृत्त्यनुप-
पत्त्या जीवन्मुक्तस्याप्यभ्युपगमात्प्रपञ्चनियमस्य चेश्वराधीनत्वाभ्युपगमा-
दित्यर्थः ॥ यद्यपि जागरे व्यतिरेकाभासदर्शनं विदुषस्तथापि न तद्वय-
कारणं नहि सायावी स्वविरचितव्याप्ताभासाद्भिभेति । अविदुषोऽपि

अस्माल्लोकात्मेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्-

स्यासत्त्वं यदतैर्मिरिके ण चक्षुःश्रुता न गृह्यते नैवं गृह्यत इति चेन्न सुषुप्तेऽग्रहणमत्यासक्तवदिति चेन्न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् नाविद्याकृतत्वात् । जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतमविद्याभावे ऽभावात् । सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याऽकृतमिति चेन्न । स्वाभाविकत्वात् । इष्टस्य हितत्वमविक्रियापरानपेक्षत्वात् विक्रियानतत्वं परापेक्षत्वात् । न हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्वि यस्यान्यापेक्षं स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावे ऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न सुषुप्ते विशेषः । येषां

व्यतिरेकदर्शनं न सदातनमित्याह । न सुप्तेति ॥ सुषुप्ते व्यतिरेकाग्रहणसत्त्वसाधकं न भवतीत्याह । सुषुप्ते इति ॥ यथा इषुकार इष्वासक्तमनास्तथा तद्व्यतिरिक्तं विद्यमानमपि न पश्यति तथा सुषुप्तेऽपि निरततया सुखासक्ततया सदापि द्वितीयं न पश्यति नत्वभावादित्यर्थः ॥ अन्यासक्तस्य तद्व्यतिरिक्तादर्शनेऽपि तददर्शनमेवास्ति सुषुप्तेऽपि न किञ्चिदज्ञासिषमिति प्रत्ययास्तुखस्याध्यात्मतादात्म्यादज्ञानस्य च व्यतिरिक्तत्वा निर्वचनादतस्तत्त्विकद्वितीयाभावादेवाग्रहणमित्याह । न सर्वाग्रहणादिति ॥ सुषुप्ते चेदनुपलम्भादसत्त्वं तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरुपलम्भादुद्देशैतस्य सत्त्वं किं न स्यादित्याह । जाग्रदिति ॥ अनात्मादावात्मत्वादिवृत्तिरविद्या तद्भावे एव द्वैतोपलम्भाक्षोपलम्भमात्रं सत्त्वसाधकमन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसङ्गादित्याह ॥ नतविद्येति ॥ पूर्ववाद्याह । सुषु-

क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ।

पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यश्चान्यत्तेषां भयानिष्टत्ति-
र्भयस्यान्यनिमित्तत्वात् सतश्चान्यस्यात्महानानुपपत्तिः ।
न चासत आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति
चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्माद्यनुसाहारीभूतं
नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यङ्गकारणं स्यात्तस्यापि
तथाभूतस्यात्महानाभावाद्भयानिष्टत्तिरात्महाने वा सद-
सतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्वानाश्वास एवैकत्वपक्षे पुनः
सन्निमित्तस्य संसारस्याऽविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमि-
रकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नात्मलाभो नाशो वास्ति ।
विद्याविद्ययोस्तद्वर्त्मत्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकावि-
वेकौ रूपादिवत् प्रत्यक्षावुपलभ्येतेऽन्तःकरणस्थौ । न हि

मेति ॥ सुषुप्ते द्वितीयस्यापहृणमपि क्यरूपाविद्याकृतं न तु भेदाभाव-
निबन्धनमतो यदुक्तं सुषुप्ते सर्वात्मकब्रह्मभूतो जीवः स्वव्यतिरिक्तमभावा-
देव न पश्यतीति तदसदित्यर्थः । सतोऽपि द्वितीयस्याविद्यावशादपहृण-
मिति कोऽर्थः किं अपहृणः प्रागभावो जायते उताप्रकाशारोपः किं वाऽप-
हृणाकाराविकृतस्वरूपावस्थानम् । नाद्यः । प्रागभावस्यानादित्वाभ्युप-
गमात् । न द्वितीयः । परैर्द्वितीयस्याः स्वप्रकाशतास्वाभाव्याभ्युपगमेना-
प्रकाशारोपानभ्युपगमात् प्रकाशारोपे च सर्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मात्मताया
अभ्युपगन्तव्यत्वेनास्मत्त्वमीहितसिद्धिमसङ्गात् । न तृतीय इत्याह । न
स्वाभाविकत्वादिति ॥ अविकृतस्वरूपावस्थानं नाविद्याकार्यमनागन्तु-
कत्वादित्यर्थः ॥ एतत् स्मृत्यति । इष्टस्य होत्यादिना ॥ सदात्वं
इष्टमुच्यते स्वातन्त्र्यसिद्धाभिप्रायेण न वैशेषिकाभिप्रायेण क्रियावद्गुणवत्-
समवायिकारणं इष्टं कानाभावादिति द्रष्टव्यम् । अविक्रियेति विक्रिया-

एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं वि-

रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभ-
वेन रूप्यते मूढोऽहमविवर्तं मम विज्ञानमिति तथाविद्या-
विवेकोऽनुभूयते । उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां
बुद्ध्या । तथा चान्येऽवधारयन्ति तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव
विद्याविद्ये नामरूपे च नात्मधर्मे नामरूपयोर्निर्वाहिते
यदन्तरात्तद्ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात् । ते च पुनर्नामरूपे
सवितर्थहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमानेऽ-
भेदे एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति कर्मकर्तृत्वा-
नुपपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्सङ्क्रमणस्य । न
जलूकादिवत्सङ्क्रमणमिहोपदिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं
सङ्क्रमणश्रुतेरर्थः । ननु मुख्यमेव सङ्क्रमणं श्रूयते उप-

भुजोपलब्धं स्वरूपमनपेक्षसिद्धित्वादित्यर्थः । ग्रहणादिविक्रिया न
स्वाभाविकी परापेक्षत्वाद् स्पष्टिकलोहित्यवदित्यर्थः ॥ यदुक्तमनपेक्षसिद्धि-
त्वादविक्रियत्वमिति तत् स्फुटयति । यद्वीति ॥ एवं स्वमते चित्यत्ता-
व्यतिरिक्तेश्वरस्य भयहेतोरभावादभयं विदुषः सम्भवतीत्युपपाद्य हैति-
पक्षे तदसम्भवमाह । येषामिति ॥ सतोऽन्यस्य स्वरूपे स्थिते नष्टे वा
नाभूजसो व्याघातात्तदवस्थानाच्च ॥ तर्ह्यसत एव भयस्योत्पादेऽभयप्राप्ति-
र्भविष्यतीत्याशङ्काह । मयासत इति ॥ व्यतिरिक्तेश्वरस्य सत्तामत्वेन न
भयहेतुत्वं किन्तु प्राणिकतधर्माद्यपेक्षस्य तु तदभावादभयं भविष्यतीत्या-
शङ्क्य नैतत्साक्षेयं वाच्यम् । अधर्मादेरपि सतस्तेनात्यन्तासत्त्वानङ्गी-
काराच्चेयायिकादिमतेऽपि सति हेतौ कार्यात्यन्ताभावस्य दुरवधारणत्वा-
त्तेनापि वाच्यमित्याह । न तस्यापीति ॥ किञ्च सच्चिदसत्त्वमापद्यते
अधर्मादिकं तर्ह्येतन्नपि कः प्रश्नासत्तत्त्वात्स्वभाववैपरीत्यं सतोऽसत्त्व-

ज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतमानन्दम-

सङ्क्रामतीति चेन्न । अन्नमयेऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुप-
सङ्क्रामतो वाह्यादस्माज्जलूकावत्सङ्क्रमणं दृश्यतेऽन्यथा
वा ॥ मनोमयस्य वह्निर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्या-
दृत्यात्मसङ्क्रमणमिति चेन्न । स्वात्मनि विक्रियाविरोधा-
दन्योन्नमयमुपसङ्क्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो
वा स्वात्मानमेवोपसङ्क्रामतीति विरोधः स्यात् । तथा
नानन्दमयस्यात्मसङ्क्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः
सङ्क्रमणं नाप्यन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशिष्याद-
न्नमयाद्यानन्दमयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रस्य
सङ्क्रमणमुपपद्यते ज्ञानमात्रत्वे चानन्दमयान्तस्यैव
सर्वान्तरस्याकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं दृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृद-
यगुहाभिसम्बन्धादन्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमासङ्क्रमणा-

गमनं कस्यापि मते न घटत इत्याह । सदसतोरिति ॥ स्वमतं निगम-
यति । एकत्वपक्ष इति ॥ अविद्याकल्पितं भयं विद्याया निवर्त्तत इति
वदतो विद्याविद्ययोरान्तधर्मत्वमिदं ततो धर्मोत्पादविनाशयोर्विका-
रित्वमनित्यत्वं च प्रसज्येतेति शङ्कते । विद्याविद्ययोरिति ॥ कल्पि-
तयोर्विद्याविद्ययोरान्ति भयाभयहेतुत्वसम्भवाच्चात्मधर्मत्वे प्रमाण-
मस्ति प्रस्तुत वैधत्वाद्भूपादिवदात्मधर्मत्वं नास्तीत्यनुमातुं शक्यत इ-
त्याह । न प्रत्यक्षत्वादिति ॥ चिन्मात्रतन्त्रानादिरनिर्वाच्याविद्यान्तः-
करणरूपेण परिणमते तज्ज्ञानःकरणं तामससात्त्विकावस्थाभेदेन
भ्रान्तिसम्यक्ज्ञानाकारेण परिणमते तस्मिन् प्रतिबिम्बितश्चिदात्तः
स्वोपाधिधर्मोऽयैव भ्रान्तः सम्यक्दर्शीति च व्यवहियते न तत्त्वतो
विद्याविद्यावत्त्वमित्याह । तेच पुनरिति ॥ उक्तान्यथेन मङ्गलवित्तो

यमात्मानमुपसङ्क्रामति तदप्येष श्लोको भवति॥
इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

त्वविवेकज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति तदेतस्मिन्नाविद्याविभ्रम-
नाशे सङ्क्रमणशब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा सर्वगतस्यात्मनः
सङ्क्रमणमुपपद्यते वस्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव
सङ्क्रमणम् । न हि जलूकाज्ञानमेव सङ्क्रामति । तस्मात्सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव ब्रह्मभ-
वनसर्गप्रवेशरसभयाभयसङ्क्रमणादिपरिकल्पिते ब्रह्मणि
संयवहारादिविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि
कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते । तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं
क्रमेणोपसङ्क्रम्य विदित्वा न विभेति कुतश्चिन्नाभयं
प्रतिष्ठां विन्दत इत्येतस्मिन्त्रयैऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यै-

ब्रह्माभिन्न इत्युक्तम् ॥ तत्र परोक्तसङ्गाध्य निरस्यति । अभेद इत्या-
दिना ॥ नानन्दमयः परमात्मा न च तत्र प्रवेशः सङ्क्रमणं किन्तु अवि-
षयब्रह्मात्मताज्ञानेनानन्दमयस्यात्मतया भ्रान्तिगृहीतस्यातिक्रमणं बाधो-
ऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । अन्यथा चेति ॥ नीडे पक्षिप्रवेशवद्वेत्यर्थः ॥
यद्यप्यक्षमत्रे मुख्यं सङ्क्रमणं न सम्भवति तथापि मनोबुद्धीर्वह्निर्विषये
प्रवृत्तयोक्ततो व्यावृत्त स्वरूपेऽवस्थानं सङ्क्रमणं दृष्टं तथा दुःखिन आनन्द-
मयस्य स्वरूपेऽवस्थानं सङ्क्रमणं भविष्यतीत्याह । मनोमयस्येति ॥ स्वरू-
पावस्थानस्थानागन्तुत्वात्प्रक्रमविरोधाच्च न तन्मुख्यसङ्क्रमणमित्याह ।
नेति ॥ ज्ञानमात्रत्वे वा सङ्क्रमणस्य किं फलतीत्यत आह । ज्ञान-
मात्रत्वे चेति ॥ मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणं न्याय्यमेवातोऽधिष्ठान-
याथात्म्यप्रतिषेधविशिष्टस्याध्यस्तस्य बाधनमेव सङ्क्रमणं फलतीति भावः ॥
इतश्च तन्मुख्यं सङ्क्रमणमन्वेषणीयमित्याह । वस्वन्तराभावाच्चेति ॥ सङ्-

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्च-
 नेति । त ए ह वाव न तपति । किमह ए
 साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स
 य एवं विद्वानेति आत्मानं सृणुते । उभे
 ह्येवैष एते आत्मानं सृणुते । य एवं वेद ।

वास्य प्रकरणस्यानन्दवर्त्तमानस्य सङ्क्षेपतः प्रकाशनायैष
 मन्त्रो भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणादहयानन्दादा-
 त्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि
 वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽहयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रका-
 शनाय प्रयुज्यमानानि अप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्त्तन्ते । स्वसा-
 मर्थ्याद्भियन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम् । तच्च यत्ना-
 ऽभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियाद्यर्थे तदन्वेव प्रवर्त्तते प्रकाशनाय ।
 यत्न विज्ञानं तत्त वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्सहैव वाङ्म-
 नसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्माद्ब्रह्म-
 प्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो
 यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयादहस्थादि विशेषणात्सहैव

क्रमणस्यौपचारिकत्वं व्याख्याय प्रकरणस्य महत्तात्पर्यमुपसंहरण्येनाह ।
 तस्मादिति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

साध्वसाधुनी न स्तः प्रकाशते चेति सत्प्रकाशमात्रमात्मतत्त्वमेव तयोः
 स्वरूपं ततोऽतिरिक्तं पदार्थानर्थहेतुत्वं नामविशेषरूपं तच्च वस्तु सत्-

इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मादिदमयमिदमेकविंशतिरन्नादन्तरसमया-
 दन्नात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी
 पुच्छं षड्विंशतिः प्राणं यजुर्ऋक्सामादेशो-
 ऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशतिर्यतश्रुत्तं सत्यं
 योगो महोष्ठादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद

मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते तं ब्रह्मण्य
 आनन्दं क्षोत्रियस्याऽष्टजिनस्याऽकामहतस्य सर्वेषणा-
 विनिर्मुक्तस्यात्मभूतं विषयविषयिसम्बन्धविनिर्मुक्तं स्वाभा-
 विकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् यद्योक्तेन
 विधिना न विभेति कुतश्चन निमित्ताभावात् । नहि
 तस्माद्विदुषोऽन्यदस्वन्तरमस्ति वस्तु भिन्नम् । यतो विभेति
 अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति
 श्रुतम् । विदुषश्चाविद्याकार्थस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयाच-
 न्द्रवन्वाशाङ्गयनिमित्तस्य न विभेति कुतश्चेति युज्यन्ते ।
 मनोमये चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात् ।
 तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्यतत्सुत्यर्थं न विभेति कदाचनेति
 भयमात्रं प्रतिषिद्धमिहाहैतविषये न विभेति कुतश्चेति
 भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते । नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्व-

प्राकाशान्यत्वे नासत्त्वादप्रकाशमानत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह । स्वेन विशेष-
 रूपेणेति ॥ आत्मैवाविद्यया साध्वसाधुरूपेण प्रतिपन्न आसीत् इहा-
 नीन्तु वे साध्वसाधुनी कथानर्थहेतु बभूवतस्ते आत्मैवेति ज्ञानेन सात्त्विकं

आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाथाष्टा-
विंशतिरसत्षोडश भीषास्मान्मानुषो मनुष्यग-
न्धर्वाणां देवगन्धर्वाणां पितॄणां चिरलोकलोका-
नामाजानजानां कर्मदेवानां ये कर्मणा देवा-
नामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स यश्च
सङ्ग्रामत्येकपञ्चाशद्वतः कुतश्च नैतमेकादश नव ॥

करणं पापक्रिया च । नैवं कथमित्युच्यते एतं यथोक्तमे-
वंविदं हि वावेत्यवधारणार्थं । न तपति नोद्वेजयति
नात्यन्तं तापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया
च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं
न कृतवानस्मीति पश्चात्सन्तापो भवत्यासन्ने मरणकाले ।
तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति
च नरकपतनादिदुःखभयात्तापो भवति । त एते साध्व-
करणपापक्रिये एवमेनं न तपतो यथाऽविद्वांसं तपतः ।
कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते स य एवंविद्वानेते
साध्वसाधुनी तापहेतु इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति
बलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । उभे पुण्य-
पापे हि यस्मादेवमेव विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव

साध्वसाधुकरणेन प्रीणयत्येव लोकदृष्ट्या निष्पाद्यमाने पुण्यपापे दृष्ट्वा ।
दृश्यते च विद्वान् न विभेतीत्याह । स्पृणुत एवेति ॥ इति नवमोऽनु-
वाकः ॥६॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपाद-

सह नाववतु । माविद्विषावहै । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः । ब्रह्मविद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥
इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहै । तेजसि नावधीतमस्तु
मा विद्विषामहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

पुण्यपापे स्वेन शेषरूपेण शून्ये कृत्वा आत्मानं स्पृणुत एव ।
को य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्यात्मभा-
वेन दृष्टे पुण्य पापे निर्वीर्यतापके जन्मारम्भके न भवत
इतीयमेवं यथोक्ताः स्यां वक्त्रां ब्रह्मविद्योपनिषत्सुर्व्याभ्यो
विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थः । परं अथोऽस्यां
निषस्वमिति ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ इति श्रीप
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्द भगवत्पूज्यपादयि-
ष्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
ब्रह्मानन्दवल्ली नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आकाशादिकार्यमन्वमयान्तं
सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषतः दिवोपलभ्यमानं यस्मात्त-
स्मात्सुर्वकार्यं विलक्षणमदृष्ट्यादिधर्मकमेवानन्दं तदेवाह-
मिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्धत्वात् तस्यैवं विजानतः

शिष्यभगवदानन्द ज्ञान विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां ब्रह्मा-
नन्दवल्लीनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॐ तत्सत् ॥

इत्ताहुवादपूर्वकसुत्तरवल्लीसम्बन्धमाह । सत्यं ज्ञानमित्यादिना । तप
इति पदार्थ विवरणं वाक्यार्थं ज्ञान साधनमित्यर्थः । अधोहीत्यध्यापय

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच ।
अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तत्
होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

शुभाशुभ कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमा-
नन्दवल्लभा विवक्षितोऽर्थः । परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या ।
अतः परं ब्रह्मविद्या साधनं तपो वक्तव्यमन्नमयादिविष-
याणि चोपासनान्युक्तानीत्यतः पूर्ववच्छान्ति पाठ पूर्वक-
मिदमारभ्यते । आख्यायिका विद्यास्तुतये प्रियाय पुत्राय
पितेः क्तेति भृगुर्वै वारुणिः । वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको
भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मार्यते । वारुणिर्वरुणस्यापत्यं
वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म-विजिज्ञासुरुपससारोपगत-
वान् अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण । अधीक्ष्यापय
कथय । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं
प्रोवाचान्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अन्नं
शरीरं तदभ्यन्तरञ्च प्राणमन्तरमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् ।

कारय । इक्ष्मरण इति धातुपाठादित्यर्थः । ब्रह्मोपलब्ध्यावितिलक्ष्यत्व-
मर्थविवेकाय द्वाराणि शरीरादिवेदाऽन्यथानुपपत्त्या हि साक्षिभूतश्चि-
त्तातुर्विविच्यत इति भावः । न केवलमर्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानसाधनं किन्तु
तत्पदार्थज्ञानमपीत्यभिप्रेत्य तदर्थस्य ब्रह्मणो लक्षणसंज्ञकत्वमित्यर्थः । साव-

येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्येव खल्वि-

उक्ता च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ।
ब्रह्मणो लक्षणं किन्तु यतो यस्माद्वै इमानि ब्रह्मादीनि
सम्बन्धयन्तानि भूतानि जायन्ते । येन च जातानि
जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्द्धन्ते । विनाश काले च
यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्य-
मेव प्रतिपद्यन्ते उत्पत्ति स्थिति लयकालेषु यदात्मतां न
जहाति भूत देहं तद्ब्रह्मणो लक्षणम् । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व
विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवं लक्षणं ब्रह्म तदन्नादि हा-
रेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरञ्च प्राणस्य प्राण उत
चक्षुषश्चक्षुरत ओतस्य ओतमन्नस्यान्नं मनसो मनो
ये विदुस्ते निचिक्वुर्ब्रह्म पुराणमग्रमिति । ब्रह्मोप-
लब्धौ द्वाराण्येतानि दर्शयति । स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धि-
द्वाराणि ब्रह्म लक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तप एव ब्रह्मोपलब्धि-
साधनत्वेनाऽतप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव

शेषोक्तेरिति पदार्थोपलक्षणस्यैवाभिधानादखण्डवाक्यार्थस्याप्रतिपाद-
नात् पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थसम्भवदुदरमन्नरं कुरुत इति निन्दि-
तत्वादतो वाक्यार्थावगतिपर्यन्तं तात्पर्येण लक्ष्यपदार्थविवरणमावृत्त्या-
लुपितवानित्यर्थः ॥ स तपस्तप्यति कुर्वेदं पितोक्तं लक्षणं परिपूर्णं
भवत्वित्येकापेक्षेण चेतसा पर्यालोच्यान्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अद्यते

मानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि
जीवन्ति । अन्नं प्रयन्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी
हि भगवो ब्रह्मेति । तए होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भगोः सावशेषोक्तेरन्नादि-
ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ हारं लक्षणं च यतो वा इमानि भूता-
नीत्युक्तवान् । सावशेषं हि तस्याच्चाद्ब्रह्मणो निर्देशात् ।
अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रा-
येदमित्यरूपं ब्रह्मेति । चैवं निरदिशत् किन्तर्हि साव-
शेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते
पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तयोर्विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्व-
साधकतमत्वात्सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां
तप एव साधकतमम् । साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके ।
तस्मात् पितानुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः
प्रतिपेदे भृशः । तच्च तपो वाच्यान्तः करणसमाधानं तद्वार-
कत्वात् ब्रह्मप्रतिपत्तेः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमं
तपः तज्जागयः । सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यत इति स्मृतेः ।

भुज्यते सर्वैरिति सर्वप्रतिपत्तिसाधारणं स्थूलदेहकारणं भूतपञ्चकं
विराट्सङ्क्षकमक्षयदेनोच्यते । तस्य स्थूलभौतिककारणत्वात् । यतो वा
इमानीति लक्षणस्य तत्र योजयितुं शक्यत्वाच्चब्रह्मेति प्रतिपन्नवनि-
त्यर्थः ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि
जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी-
हि भगवो ब्रह्मेति । त् होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि

स च तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् । तद्वि-
यथोक्तलक्षणोपेतम् । कथम् अन्नाद्धेव खल्विमानि
भूतानि जायन्तेऽन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्ति
अभिसंविशन्तीति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः ।
स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च
पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुपससार अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयहेतुरित्युच्यते । अन्नस्योत्-
पत्तिदर्शनात्तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वा-
वधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति

विवाज उत्पत्तिदर्शनाच्छ्रुतिस्मृतिषु लक्षणं तत्र सम्पूर्णं न भवतीति
पुनस्तपोऽतप्यत विचार्य च तत्कारणं क्रियाशक्तिविषयतया प्राणशब्द-
लक्ष्यं हिरण्यगर्भं सकल्पाव्यवसायशक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्द-
लक्ष्यं ब्रह्मेति व्यजानात्तस्यापि कार्यत्वाल्लक्षणं न भवतीति विचार्य

जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंभिशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी-
हि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपो-
ऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्धेव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जा-
तानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंभिशन्तीति ।
तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपो-
ऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यावच्च जिज्ञासा न निवर्त्तते तावत्तप एव ते सा-
धनम् ॥ तपसा एव ब्रह्म जिज्ञासस्वेत्यर्थः । कञ्चन्यत् । एवं
तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिव साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्य-
च्छनैः शनैरनुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्त-
पसा एव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना वाह्यान्तः-
करणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयमिति प्रक-
रणार्थः ॥

तत्कारणं स्वातन्त्र्येण निश्चित्य सर्वैः प्रार्थमानतया नन्द्यद्वाच्यं साया-
विशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्याविशिष्टान्तरात्मत्वानुपपत्तेः कार-
णत्वापलक्षितं विशुद्धानन्दं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्देव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जा-
तानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविश-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्
प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।

अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपहृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाख्या-
यिकानिर्वर्त्य मर्थमाचष्टे । सा एषा भार्गवी भृगुणा विदिता
वारुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन् हृदयाकाशगु-
हायां परमानन्दऽहैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अन्नमया-
दात्मनोऽधिप्रवृत्ता । एवमन्योऽपि तपसा एव साधनेन ।
अनेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानन्दं ब्रह्म वेद । स एवं विद्याप्रति-
ष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।
दृष्टञ्च फलं तस्योच्यते । अन्नवान् प्रभूतमन्नमस्य विद्यत
इत्यान्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया
विशेषो न स्यात् । एवमन्नमन्तीत्यान्नादो दीप्ताग्निर्भवती-
त्यर्थः । महान् भवति । केन महत्त्वमित्यत आह । प्रज्ञया

प्रभूतत्वविशेषणं न श्रुतं कथं निक्षिप्यत इत्याशङ्क्याह । सत्तामात्रे-
णेति ॥ अत्र सत्तामात्रे विनिक्षिप्ते अश्रुकरादेरपि शरीरस्थित्वाक्षिप्ता-
न्नेनान्नवानिति विद्यायाः फलविशेषो श्रोक्तः स्यादतस्तद्ब्रह्मात्मभूतत्व-
विशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः । यस्मिन् शरणागुपहात् अविदुषामप्यज्ञादि-
समृद्धिर्दृश्यतेऽद्योच्छिद्यस्तत्तावरमित्युक्तत्वात् । किञ्च तदात्मत्वं साक्षा-
दनुभवत इति अन्नं प्राप्तं न निन्द्यात् यद्वच्छयोपपन्नम् । एतच्च दृष्टफलं

अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ षष्ठोऽनु-
वाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् । तद्ब्रतम् । प्राणो वान्नम् ।

पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञा-
नादिनिमित्तेन तेजसां महान् भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभ-
प्रचारनिमित्तया साक्षादनुभवतीत्यर्थः । किञ्चान्नेन द्वार-
भूतेन ब्रह्मविज्ञानं यस्मात्तस्मान्मनुमिवान्नं न निन्द्यात्तद-
स्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये स्तुति-
भाक्त्वज्ञानस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वाऽन्नम् ।
शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति
तत्तस्यान्नं भवतीति ॥

शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरम-

ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्याशेषवशाद्द्वैताभासं पश्यतो नानुपपन्नं
यस्येश्वरस्यानुगृहादविदुषामपि अन्नादिसन्दर्भिर्दृश्यते किञ्चित् तदात्म-
तत्त्वम् । अन्यमपकृतं प्राप्तं न निन्द्यात् यद्वक्ष्योपपन्नम् । अद्योच्छिद-
सुतावरमित्युक्तत्वात् । ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधकस्यानुष्ठाना-
र्थम् । एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदार्थानुसन्धानं मुख्यं साधनं तत्फलं
चोपसंहृत्याधुना विचारार्थस्य सन्दाधिकारिणोऽन्नान्नादरूपेण
प्राणाद्युपासनं गौणं साधनं विधत्ते । प्राणो वाऽन्नमित्यादिना ॥ उपा-
सनमपि फलानभिषन्धनानुष्ठितं बुद्धिदारेण ब्रह्मज्ञानाद्योपकरोतीत्युक्तं
सुख्याधिकारिणस्त्वपवादोपकरिष्यति ॥

यत्तद्वागादौ यत्फलं कार्यं क्षेमादीत्यर्थः । महानिति प्रजादिभि-

शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे
प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स
य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ सप्तमोऽनु-
वाकः ॥ ७ ॥

न्नादम् । तथा शरीरमयन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे
शरीरं प्रतिष्ठितम् । तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मा-
देतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्-
प्रतिष्ठितं तेनान्नम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मा-
त्प्राणः शरीरश्चोभयमन्नमन्नादि च । स य एतदन्नमन्ने प्र-
तिष्ठितं वेद प्रतिष्ठित्यन्नान्नादात्मनैव । किञ्चान्नवानन्नादो
भवतीत्यादि पूर्ववत् । अन्नं न परिचक्षीत न परिह-
रेत् । तद्वत् पूर्ववत् स्तुत्यर्थम् । तदेवं शुभाशुभकल्पनयाऽपरि-
ह्रीयमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यादेवं यथोक्तमुत्तरेष्वप्या-
पो वा अन्नमित्यादिषु योजोत् । अष्टु ज्योतिरिति अज्यो-

र्ब्रह्मवानिति । स्यूक्तभोगसाधनवान् विरुद्धेवेत्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धे-
रिति । य एवमेताः पञ्च देवता वायुर्वायु संवर्ग इत्यादिश्रुत्यन्तराद्ब्रह्मणः
संहर्तृत्वं वायुद्वारकमिति वायुर्ब्रह्मणः परिसरः संहारसाधनमित्यर्थः ॥
तत्कथं परिसरगुणतयाऽऽकाशोपासनं सिद्धतीत्यत आह । स इति ॥
एवं मन्दाधिकारिगोचरसुपासनजातमध्यारोपावस्थायासुपदिश्यात्वाद-
दृष्टिभिमित्याह । प्राणो वाऽन्नमित्यादिना ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा
 ऽन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अशु ज्योतिः प्रतिष्ठि-
 तम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्त्रे
 प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितं वेद
 प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भव-
 ति । प्रजया पशुभिर्वह्निवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

तिष्ठोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बल्लकरणं व्रतम् ।
 तथा पृथिव्यामाकाशोपासकस्य वसतौ च वसतिनिमित्तं
 कश्चन कश्चिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवा-
 रयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवस्थं ह्यश्वं दातव्यम् ।
 तस्माद्यथा कथा च विधया येन केन प्रकारेण बह्वन्नं
 प्राप्नुयात् बह्वन्नसङ्ग्रहं कुर्व्यादित्यर्थः । यस्मादन्न-
 वन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिने अराधि रुंसिद्धमस्यै
 अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च-
 हेतोर्वह्निं प्राप्नुयादिति पूर्वेषां सखन्धः । अपि चान्नदा-
 नस्य माहात्म्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा

भोक्तृत्वादिसंक्षेपः संसारः कार्यगोचर इति विवृतकाल जीवस्या-
 नौपाधिकसंसारित्वन्दृष्टं तस्यापि कार्यत्वादिति भागवतानां मतमुद्भाव्य
 दृश्यति । नन्वात्मापीत्यादिना ॥ कान्दोग्यश्रुत्वसुरारेण विकाराकारा-
 त्तना प्रवेशमाशङ्क्य वाक्यशेषविरोधमाह । अनेन जीवेनेत्यादिना ॥
 भ्रान्त्या देहादिभावभाषणस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मदृष्टिरूप-

अन्नं बद्ध कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वाऽन्नम् ।
 आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ।
 आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने
 प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
 प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्
 भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्
 कीर्त्या ॥ नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह । एतद्वै
 अन्नं सुखतो मुखे प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजा-
 पुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति
 वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते । सुखतः पूर्वं वयसि
 मुख्यया वा वृत्त्याऽस्मै अन्नदायान्नं राध्यते यथा दत्तमुप-
 तिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोप-
 चारेण । तथा ततोऽन्ते वयसि जघनेनोपचारेण परिभवेन
 तथैवास्मै राध्यते संसिद्ध्यत्यन्नम् । य एवं वेद य एवमन्नस्य
 यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य फलं यथोक्तं फलमुपनयेत्
 दूदानीं ब्रह्मण उपसनप्रकार उच्यते । क्षेम इति वाचि
 क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणं ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठा-
 तमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति योगोऽनुपात्तस्थोपादानम् ।

दिश्यते संसारित्वापोहार्था । मातृवद्विरिव परयोषिति रागापोहार्था ।
 अतस्तत्त्वमस्योत्पदेशस्यान्यार्थत्वात् जीवस्य पारमार्थिकमसंसारि ब्रह्मा-

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् ।
 तस्माद्यथा कथा च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् ।
 अराध्यस्मा अनुमित्याचक्षते । एतद्वै सुखतोऽनु-
 राद्धम् । सुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते एतद्वै

तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोर्बलवतोः सतोर्भवतो यद्यपि-
 तथापि न प्राणापाननिमित्तावेव किन्तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ ।
 तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्यु-
 पास्यम् । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यं
 कर्माणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्वस्तयो कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठि-
 तमुपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पाथौ ।
 इत्येतानामनुष्ठीमेषु भवा मानुष्याः समाज्ञा आध्या-
 त्मिक्यः समाज्ञाः ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः ॥
 अथानन्तरं दैवीर्दिव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते ।
 तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव
 तृप्तगमना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथान्येषु तेन
 तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति ॥
 यशोरूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरस्त-
 मस्तत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणानन्दः सुखमित्ये-

तत्त्वमित्याशङ्क्य तद्व्यवति । भावान्तरापन्नस्येत्यादिना ॥ अवाधित-
 तत्पदसंख्यासामानाधिकरण्यविरोधाद्ब्रह्मणि जीवे ब्रह्मत्वसम्पादना-
 र्थत्वं कल्पितं न शक्यत इत्यर्थः ॥ संसारित्वपाङ्ककप्रत्यक्षविरोधादवाधि-
 तत्वमसिद्धमित्याह । इष्टमिति ॥ सर्वप्रमाणानामनुपाङ्ककसर्क इत्यन्ते ॥

मध्यतोऽनु राहम् । मध्यतोऽस्मा अनु राध्यते ।
 एतद्वा अन्ततोऽनु राहम् । अन्ततोऽस्मा अनु
 राध्यते ॥१॥ य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । यो-
 गक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः ।

तत्सर्वमुपस्थनिमित्तं ब्रह्मैवानेनात्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्यु-
 पास्यम् सर्वं ह्याकाशं प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशं
 तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यम् । तच्चाकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य
 प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपासनात्प्रतिष्ठावान् भवति ।
 एवं पूर्वेष्वपि । यद्यन्नाधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्त-
 द्दान् भवति इति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराच्च तं यथायथोपा-
 सते तदेव भवतीति । तन्मह इत्युपासीत । महो मह-
 त्वगुणवत्तदुपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत ।
 मननं मनो मानवान् भवति मननसमर्थो भवति । तन्मम-
 इत्युपासीत । नमनं नमो नमनगुणवदुपासीत । नम्यन्ते
 प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपारिते कामाः कोस्यन्त इति भोग्या-
 विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मैत्युपासीत । ब्रह्मपरिदण्डतममित्युपा-
 सीत । ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपा-
 सीत । ब्रह्मणः परिमरः परिस्त्रियन्तेऽस्मिन् पञ्च देवताः
 विद्युद्दृष्टिदन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परि-

आत्मनश्च संसारधर्मावत्त्वस्य तर्कापरिशुद्धत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य आत्मत्वाच्च शास्त्र-
 ज्ञानबाधकत्वं सम्भवतीत्याहुः । नेति । सुखादेरुपलभ्यत्वाद्गोपयन्धर्मत्वं
 सम्भवति रूपादिवदित्यर्थः ॥ संसारित्वग्राहकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं
 न भवति तथापि संसारधर्माविशिष्ट आत्मा स्वचैतन्येनोपलभ्यत इति

गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पादौ ॥ इति
 मानुषीः समाज्ञाः । अथदैवीः । दृष्टिरिति दृष्टौ ।
 बलमिति । विद्युति ॥ २ ॥ यशे इति पशुषु ।
 ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द
 इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्यपा-

मरः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य
 इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाज्ञायं वाय्वात्मानं
 ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । एवमेवंविदं प्रतिस्फुटिनो
 द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशिष्यन्ते
 द्विषन्तः सपत्ना इति । प्राणं द्विषन्तः सपत्नास्तो परिन्वि-
 यन्ते प्राणान् जहतीत्यर्थः । किञ्च ये चाग्निं चास्रं च
 आहृत्या अद्विषन्तोऽपि ते च परिन्वियन्ते । प्राणो
 वाऽन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याकाशान्तस्य कार्यस्यैवान्ना-
 न्नादत्वमुक्तम् । उक्तं नाम किं तेन तेनैतत्सिद्धं भवति
 कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्व कृतः संसारो न त्वात्मनीति ।
 आत्मनि तु आन्योपचर्यते ॥ नन्वात्मापि परमात्मनः
 कार्यं ततो युक्तस्य संसार इति । न । असंसारिण एव
 प्रवेश्यते । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्याकाशादिकार-

स्मानुभवविरोधाच्च शाब्दबर्णधारित्वज्ञानं प्रमाणमिति चेन्नैतदपि युक्तं
 कर्मात्मकत्वं विरोधादित्यर्थः ॥ तत्त्वविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भवि-
 स्यतीत्याह । तादादिति ॥ तादादिं साधनं कार्यत्वाद्दृढवदन्यस्यान्यस्या-
 सन्भवादात्मैव तदान्वयोऽनुमीयते इति न वाच्यमुपलभ्यः नोपलब्धुर्धनः

सीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपा-
सीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत ।
मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्म इत्युपासीत ।
नम्यन्तेऽस्यै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्
भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत ।

णस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः कार्येष्वनुप्रवेशः
श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर
एवासंमारी । हृद्ग्रानुप्राविशदिति समानकर्तृत्वोपपत्तेश्च ।
सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकचेत्कर्त्ता ततः त्वाप्रत्ययो युक्तः ।
प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेन्न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन
प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेः । धर्मान्त-
रेणानुप्रवेश इति चेन्न । तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः ।
भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्या सम्पदिति चेन्न । तत्त्वत्वं
स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकारण्यात् । दृष्टं
जीवस्य संसारित्वमिति चेन्न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् ।
संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेन्न । धर्माणां
धर्माणोऽप्यतिरेकात्कर्मत्वानुपपत्तेः । उष्णप्रकाशयोर्दा-
हप्रकाशश्चानुपपत्तिवत्त्वासादिर्शनाद्दुःखत्वद्वयानुमीयत इति
चेन्नम् । त्वासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वान्नोपलब्धधर्मत्वम् ।

रूपमिदमिति व्याप्यन्तरविरोधादध्यासादपि कार्यदर्शनसम्भवादित्यर्थः । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयतः शास्त्रस्य तर्कशास्त्रविरोधाद-
प्रामाण्यमाशङ्क्य दूषयति । कापिषेत्यादिना ॥ तर्कशास्त्रस्य श्रुतेः
विरुद्धाव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयोऽपि नाशङ्कनीय इत्याह । चक्षुष-

पर्य्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि ये
ऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावा-
दित्ये । स एकः ॥ ४ ॥ स य एवंवित् । अस्मा-
ल्लोकात्प्रेत्य । एतमनूमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य एतं । मनोमय-
मात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मान-

कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेन्न । तेषां
मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्त्योपपत्तेः । श्रुत्युपपत्तिभ्याश्च
सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वम् । एकत्वाच्च कथमेकत्वमित्युच्यते ॥

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि
पूर्ववत् । सर्वं अन्नमयादिक्रमेणानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यै-
तत्साम गायन्नास्ते । सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्या-
ख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दवत्त्वा सोऽश्रुते स-
र्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचन-
स्यार्थविस्तारो नोक्तः । के ते किं विषया वा सर्वे कामाः कथं
वा ब्रह्मणा सह समश्रुत इत्येतदुक्तव्यमितीदमिदानीमार-
भ्यते । तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां
तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च

पत्तिभ्याञ्चेति ॥ किञ्च तार्किकेणापि ईश्वराधीनं जीवस्य सुखित्वं निरु-
पणीयं न तन्निरूपयितुं शक्यते ॥ स्वात्मनीश्वरस्य सुखदुःखहेतुत्वासम्भ-
वादित्यभिप्रेत्याह । एकत्वाञ्चेति ॥

स य इत्यादिपदव्याख्यानसुपेक्षोपसङ्गमणसाधनानयोरेककर्तृत्वम-

मुपसङ्क्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
 इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ।
 एतत्साम गायन्नास्ते । हाश्वु हाश्वु हाश्वु ५ ॥
 अहमनु१महमनु१महमनुम् । अहमन्नादो२ऽह-
 मन्नादो २ ऽहमन्नादः । अहं स्तो१ककदहं स्तो१
 ककदहं स्तो१ककत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता-

कार्यस्यान्वान्नादत्वेन विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपास-
 नानि च । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या
 आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः
 कामकामित्वानुपपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्यात्मभूतत्वात् ।
 तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान् कामानेवंविक्समश्रुत
 इत्युच्यते । सर्वात्मत्वोपपत्तेः । कथं सर्वात्मत्वोपपत्तिरि-
 त्याह । पुरुषादित्यस्या भैकत्वविज्ञानेनोपोह्योत्कर्षापकर्षवन्त्र-
 मयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान् क्रमेण संक्रस्यानन्दमयान्तान्
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकमानन्दम-
 जममृतमभयमद्वैतं फलमापन्ना इमाँल्लोकान् भूरादीननु-
 सञ्चरन्निति व्यवहितेन सम्बन्धः । कथमनुसञ्चरन् । का-
 मान्नी कामतोऽन्मस्येति कामान्नी । तथा कामतो रूपाण्य-
 स्येति कामरूपी । अनुसञ्चरन् सर्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वे-

न्यग्रदृष्टेन दर्शितमिदानीं वल्लोसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तव्यं-
 र्त्तनेनाह । सत्यं ज्ञानमित्यादिना ॥ अविद्यालेशवशेन द्वैतावभासमनुभ-
 वन्निद्वान् सर्वस्यात्माहमिति मन्थमानोऽणिमादौ चार्थभजा योगिनां यत्-

इस्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाश्भायि । यो मा
ददाति स इदेव माश्वाः । अहमनूमनूमदन्त-
माश्नि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवांश्च । सुवर्ण-
ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥
राध्यते विद्युति मानवान् भवत्येको हाश्वु य
एवं वेदैकञ्च ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

मानुभवन् । किमेतत्साम गायन्नास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम
सर्वानन्यरूपं गायन् छन्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयन् लोकानु-
ग्रहार्थतद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति ।
हावु हावु हावु अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्याप-
नार्थः । कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते । अद्वैत आत्मा
निरञ्जनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादश्च । किञ्चाहमेव श्लोक-
कृतः । श्लोको नामान्नान्नदयोः सङ्घातस्तस्य कर्त्ता चेतना-
वान् । अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य
परार्थेन हेतुना सङ्घातकृतः । त्विक्तिर्विस्मयत्वख्याप-
नार्था । अहमस्मि भवामि । प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । ऋतस्य
सत्यस्य मूर्त्तामूर्त्तस्यास्य जगतो देवेभ्यश्च पूर्वममृतस्य
नाभिर्मध्यं मत्तमस्यममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः । यः कश्चिन्-
मामामनूमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छति अन्नात्मना ब्रवीति ।

कामाक्षत्वं कामरूपत्वञ्च समवेति पश्यन्तुगपत्वान् विषयानन्दानन्तुत
इत्युपचर्यत इत्याह । सर्वात्मत्वापत्तेरिति ॥ प्रथमजो हिरण्यगर्भो-
ऽप्यहम् । श्रुतिज्ञावदादरार्था । देवेभ्यः स्वव्यष्टिरूपेभ्यः पूर्वं विराड्-

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासंस्व तत्त-
योदशानुं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं
तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषा दशानुं न
निन्द्यात् प्राणःशरीरमनुं न परिचक्षीतापो ज्यो-
तिरनुं बद्ध कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैका-
दश । न कञ्चनैकषष्ठिरेकानुविंशतिरेकानुविं-

स इत इत्यर्थः । एवमेवमविनष्टं यथाभूतं मां आवा अव-
तीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्वार्थिभ्यः काले प्राप्तेऽनुमत्ति
तमनुमदन्तमहमनुमेव भक्षयन्तं पुरुषं भोजयामि प्रत्यक्षि ।
अत्राहैवं तर्हि विभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्भोक्षादस्तु संसार एव
यतो मुक्तोऽप्यहमनुभूत आद्यः स्यामन्नस्यैव मा भैषीः संव्यव-
हारविषयत्वात्सर्वकामाशनस्यात्तीत्यायं संव्यवहारविषय-
मन्त्रान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वां-
स्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो विभेति अतो न
विभेत्यं भोक्षात् । एवं तर्हि किमिदमाह अहमनुमह-
मनुमहमन्नाद् इत्युच्यते । योऽहमन्नान्नादादिलक्षणः संव्यव-
हारः कार्यभूतः । ससंव्यवहार कार्यभूतमेव न परमार्थ-
वस्तु । स एवभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणा-

रूपमेवेत्यर्थः । आवेति शोणमध्यमपुरुषैकवचनम् । पौनः पुन्येनेत्येवं
सर्वव्याख्यानेषु निपात्यत इत्यवतीति व्याख्यातम् । अभिमवामि उप-
संहरामीत्यर्थः । ईश्वरात्मताज्ञानेनाहं बाधे द्वैतं ततो नास्ति भयकारण-
मित्यर्थः । इवेत्यर्थः ॥

शान्तिः ॥ * ॥ ॥ सह नाववतु । सहनौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु
मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
भृगुरित्युपनिषत् । शन्नो मित्रः ॥ आवीदक्तारम् ॥
ॐ शान्तिः ३ ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

सन्निधिं कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्थं सर्वभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते ।
अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद-
इत्याद्यन्तो भयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तो विद्योच्छे-
दान् ब्रह्मभूतस्य नास्तीत्यहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः
सम्पन्नजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वास्मिन् भूतानीति भुवन-
मभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण । सुवर्ण-
ज्योतिः सुवरादित्यो नकार उपमार्थः । आदित्य इव
सहस्रविधातमस्तुदीयं ज्योतिर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति
ब्रह्मीद्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं नाम । तामेतां य-
थोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिषुः समाहितो
भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं
यथोक्तमोमित्युक्तेरिति ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं समा-
प्तम् । ॐ तत्सत् ।

तैत्तिरीयकभाष्यस्य शङ्करस्य द्रष्टव्यः ।

स्कन्दाद्यैर्बोधिका व्याख्या निरमायि सुदीप्स्यतीति ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्पादविषय श्रीभ-
गवदानन्दचानविरचिता तैत्तिरीयभाष्यटिप्पणी सम्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ तत्सत् ॐ ॥

ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यम् ।

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्म-
विषयविज्ञानेन ॥ सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गति-
रुक्तविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । एतत् सत्यं ब्रह्म प्राणायाम्यम्
एष एको देवः । एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः ।

ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यटीका ॥

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥ आत्मा वा इत्यादिना केवलात्मविद्यारम्भ-
स्यावसरं शक्तुं हस्तं कीर्त्तयति । परिसमाप्तिमिति ॥ तत्परिसमाप्तिः कथं
गम्यत इत्याशङ्क्याह । सैवेति ॥ परा गतिरिति परं गन्तव्यं प्राप्तव्यं
फलमित्यर्थः ॥ उपसंहारमेव वाक्योदाहरणेन दर्शयति । एतदिति ॥
तत्र ब्रह्म सर्वेण भोक्ष्येन संयुक्तोऽध्यात्माधिदेवलक्षणः प्राणः सत्यैकशब्द-
वाच्यो भवति प्राणस्वरूपमनेन वाक्येनोपसंहृतमित्यर्थः ॥ अनेन प्राण
एक एवेत्युक्तमित्याह । एष इति ॥ तर्हि वागगन्त्यादयो देवाः के इत्या-
शङ्क्य तस्य वाक्यतन्त्रिः ॥ अथातोऽस्य पुरुषस्येत्यादिनां प्राणस्यैव विभू-
तयो विस्तारा इत्युक्तमित्याह । एतस्यैवेति ॥ एवं सर्वात्मकप्राणस्यात्म-
तत्त्वेन विज्ञानात् कर्मसंहृतात् सर्वदेवतात्मकप्राणप्राप्तिप्रलक्षणं फलं
प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयोऽसंभूय देवता अय्येति च एवं
वेदेत्यनेन वाक्येनोपसंहृतमित्याह । एतस्येति ॥ तथा च ज्ञानसहितेन
कर्मणा केवलात्मस्वरूपावस्थानलक्षणभोक्तृस्यासिद्धेस्तत्पि ह्यर्थं केवलात्म-
विद्यारम्भस्येदानीमवसर इति भावः ॥ अत्रान्तरे सर्वात्मकस्वरूपात्म-
प्राप्तिव्यतिरिक्तभोक्तृत्वाभावात्तदर्थं केवलात्मविद्यारम्भो न युक्त इति
केषाञ्चिन्मतसत्यापयति । सोऽयमिति ॥ एतस्यैव विद्यादिसतः सुख-

एतस्य प्राणस्याग्रभावं गच्छन्देवता अयेतीत्युक्तम् । सोऽयं
देवतायलक्षणः परः पुरुषार्थः । एष मोक्षः । स चायं यथो-
क्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चयेन साधनेन प्राप्तव्यो नातः परम-
स्तीत्येके प्रतिपन्नास्तान् निराचिकीर्षुर्दत्तरं केवलात्म-
ज्ञानविधानार्थमात्मा वा इदमित्याद्याह । कथं पुनरकर्म-

रूपत्वेन पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वं न निर्विषयस्य केवलात्मस्वरूपावस्थानस्ये-
त्त्याह । एष इति ॥ अयमपि चेन्मोक्षः केवलमात्मज्ञानेनापि साध्यते
तदा तदारम्भेऽर्थवानित्याशङ्क्य सविशेषस्य मोक्षस्य सविशेषेणैव साधनेन
सिद्ध्युक्तेत्याह । स चेति ॥ आत्मनः सविशेषत्वेन केवलात्मविद्याया
अभावादपि न तस्या हेतुत्वमित्याह । नातः परमिति ॥ तन्मतं प्रदर्श्य
तस्मिन्निराकरणार्थत्वेन केवलात्मविद्यावाक्यभवतारयति । तानिति ॥ केव-
लात्मज्ञानेति निर्विशेषात्मविषयत्वमकर्मनिष्ठत्वं कर्मानङ्गत्वलक्षणं कर्मा-
सम्बन्धित्वञ्च केवल्यमिह विवक्षितम् ॥ नन्वात्मा वा इदमित्यादि कथं
केवलात्मविषयम् । स इमान् लोकानसृजतेति लोकसृष्टिप्रतीतेः ।
तस्याञ्च सविशेषाद्विरण्यगर्भकर्मकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धे । ताभ्यो गामा-
तयदित्यादि व्यवहाराणां लोके सविशेषविषयत्वप्रसिद्धेः । पूर्वज्ञायातो
रेतसः सृष्टिः । प्रजापते रेतो देवा इत्यत्र प्रजापतिशब्दितस्य द्विरण्य-
गर्भस्य प्रसृतत्वाच्च तस्य तद्विषयत्वस्यौचित्यादात्मसृष्टीतिरित्यधिकरणे
पूर्वप्रज्ञान्यायेन शङ्कते । कथमिति ॥ सविशेषाविषयत्वे सत्त्वात्मविद्यायाः
कर्मासम्बन्धोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रेत्योक्तम् । अकर्मसम्बन्धीति । आत्मा
वा इदमेक एवायं आसीदित्यद्वितीयात्मोपक्रमात् स एष ब्रह्मैव इन्द्र
इत्यादसुक्तस्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति प्रज्ञानशब्दित-
प्रत्यगात्माधिष्ठानत्वेन तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मशब्दितद्विरण्यगर्भादिप्रपञ्चस्या-
भावसङ्का प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यद्वितीयात्मनोपसंकारात् स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
तत्तमपश्यदिति मध्ये परामर्शाब्रह्मात्माद्वितीयत्वस्य मानान्तरागम्यत्वेना-
पूर्वत्वादसृष्टिन् स्वर्गे लोके सव्यान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति ।
स्वर्गशब्दितनिरतिशयत्वसुखात्मकब्रह्मण्यैक्येन स्थितस्य तदनभूत-

साङ्ख्यसारः

विज्ञानभिस्तुविरचितः

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितः ।

कलिकातानगर्यां

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितः ।

इ. १८८८ ।

ପ୍ରିଣ୍ଟର ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରମୋହନ ଯୁଥୋପାଧ୍ୟାୟ
ନଂ ୨୦ ବାମାପୁରୁରଲେନ୍
ପ୍ରକାଶକ ଶ୍ରୀଜୀବାନନ୍ଦବିଦ୍ୟାସାଗର
୨ ନଂ ରମାନାଥମଞ୍ଜୁସ୍ମଦାରେରଷ୍ଟିଟ୍

साङ्ख्यसारः ।

पूर्वभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

महदाख्यः स्वयम्भूरी जगदङ्कुर ईश्वरः ।

सर्वात्मने नमस्तस्मै विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

साङ्ख्यकारिकया लेशादात्मतत्त्वं विवेचितम् ।

साङ्ख्यसारविवेकोऽतो विज्ञानेन प्रपञ्च्यते ॥ २ ॥

प्रायः सङ्कलिता साङ्ख्यप्रक्रिया कारिकागणे ।

साऽतोऽत्र वर्ण्यते लेशात् तदनुक्तांशमात्रतः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यभाष्ये प्रकृत्यादेः स्वरूपं विस्तरान् मया ।

प्रोक्तं तस्मात् तदप्यत्र सङ्क्षेपादेव वक्ष्यते ॥ ४ ॥

आत्मानात्मविवेकाच्चात्कारात् कर्तृत्वाद्यखिलाभि-
माननिवृत्त्या तत्कार्यरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्प-
न्नकर्मणां चाऽविद्यारागादिसहकार्युच्छेदरूपदाहेन वि-
पाकानारब्धकत्वात् पारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन
त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति श्रुतिस्मृति-
द्विगुणितः । तत्र श्रुतयः । अथाऽकामयमानो योऽकाम
निष्कामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ।

आत्मानं चेद् विजानौयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समग्र्युते ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः

स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु

इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥

इत्याद्याः । स्मृतयश्च कौर्माद्याः । यथा कौर्मै ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।

कार्यो ह्यस्य भवेद् दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥

तद्दशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।

इति । मोक्षधर्मे च ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्षात्मकाद् रागाद् वीजाज् जायन्ति जन्तवः ।

इति । ननु रागाभावेऽपि केवलकर्मवशान् नरकादिप्राप्तेः

कथं रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम् उपपन्नम् । नर-

कादौ विशेषतो रागाभावेऽपि सामान्यतो रागसत्त्वात् ।

निषिद्धस्यादिगामिनां स्यादिरागादेव तप्तलोहमयनारी-

समालिङ्गनादिरूपनरकोत्पत्तेः । यद्यप्यविद्यास्मिताराग-

द्वेषभयाख्यं क्लेशपञ्चकमेव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मणां

सहकारि भवति ।

तदेवं सक्तः सह कर्मणैति,

लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

इति श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्य-
सङ्गसामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारभे कर्मसहकारित्व-
सिद्धेः ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्नेहाद् द्वेषाद् भवाद् वाऽपि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥
इत्यादिस्मृतेषु । तथा च क्लेशमूलः कर्माशयः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति योगसूत्राभ्यामप्यदृष्टे तद्वि-
पाकारभे च क्लेशानां हेतुत्ववचनाच् च । तथाऽप्यविद्या-
स्मितासत्त्वे रागस्याऽऽवश्यकत्वाद् द्वेषभययोश्च रागमूल-
कत्वाद् राग एव मुख्यतो जन्मादिहेतुतया यथोक्तवाक्यै-
र्निर्दिश्यत इति । ननु ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वमेवोचितं दाहकत्वं
कथमिष्यत इति चेन् न ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

इत्यादिवाक्यैर्दाहस्याऽपि श्रवणेन लाघवाद् दाहपरत्व-
स्यैव नाशादिवाक्येष्वपि कल्पनीचित्यात् । कर्मणां दाहश्च
क्लेशाख्यसहकार्युच्छेदेन नैष्कल्यम् । कर्मणां नाशस्तु
प्रारब्धभोगान्ते चित्तनाशादेव भविष्यति । अतो लोक-
सिद्धे नाऽविद्यानाशेनैव हारेण कर्मफलानुत्पत्तिसम्भवान्
न ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं गौरवादित्यादिकं योगवार्त्तिके
प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तस्माद् विवेकसाक्षात्कारा-
दविद्यास्मितारागादिक्लेशनिवृत्तौ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृ-
त्तिरूपपरमपुरुषार्थः सिध्यतीत्युपपन्नम् । तथा च योग-

सूत्रद्वयम् । हेयं दुःखमनागतम् । विवेकख्यातिरविप्लवा
हान्मेपाय इति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारेऽभ्यर्हितत्वादादौ
विवेकख्यातिफलस्य परमपुरुषार्थस्य परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानस्य किं स्वरूपं तदुच्यते ।
आत्मा तावत् सुखदुःखाद्यनुभूषितेति सामान्यतो लोकप्र-
सिद्धिः अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः तयोरन्योन्यवैधर्म्येण
परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपेण दोषगुणात्मकेन हेयौ-
पादेयतया पृथक्तेन ज्ञानं विवेकज्ञानम् । तथा च श्रुतिः ।
स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिण्यती-
त्यादि । स्मृतिश्च ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताच्चो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मील्यादास्थितामञ्जसेवत ॥

अथाऽसौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनाऽऽत्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्रायाऽहिचर्मवत् ॥

इति । सूत्रं च । एवं तत्त्वाभ्यासान् नेति नेतीतित्यागाद्
विवेकसिद्धिरिति । तत्त्वज्ञानस्य लक्षणं च मातृस्य कृतम् ।

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यद्यप्यन्योन्यभेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाऽप्यात्मविशेष्यकमेव तन्मोक्षकारणं भवति । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिसृतिभ्यः । नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा याऽविद्यापातञ्जलादिषूक्ता तस्याः कथमात्मविशेष्यकविवेकज्ञानाशयत्वं प्रकारादिभेदादिति चेन् न । तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकविवेकज्ञानद्वारेणाऽऽत्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाशयत्वादिति । यच्च योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद् विवेकज्ञानद्वारैव मोक्षकारणं भवति न तु साक्षादविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । अहं गौरः कर्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्यविद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिसृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्तिका नाऽहं गौर इत्यादिरूपा विवेकख्यातिरेव भवति । समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् । अन्यथा शक्तिनिर्विकल्पकस्याऽपि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्वस्याऽऽवश्यकतया निर्विकल्पकज्ञानस्य स्ममनिवर्तकत्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात् । अपि चाऽयाऽत आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्त्रीत्यादिश्रुत्या विवेकोपदेशोपेक्षयोस्तमोपदेशो नाऽस्तीत्युच्यते ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतादिवाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते । अतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः ।

योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपा-
 ध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततोऽवि-
 द्यानिवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानमात्मनः
 सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञान-
 स्यैव शेषभूतं सर्वदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षा-
 दभिमानानिवर्तकत्वात् । ब्रह्ममोमांसायां त्वयं विशेषो यत्
 परमात्मविवेकशेषत्वम् । साङ्ख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवे-
 कशेषत्वमिति दिक् । ननु यथोक्तविवेकख्यातितोऽप्यत्यन्तम-
 विद्योच्छेदो न घटते । विवेकख्यातेरविद्याप्रतिबन्धकत्व-
 मात्रत्वेन विवेकख्यातिनाशोत्तरं पुनरभिमानसम्भवात् ।
 शुक्तिरजतविवेकदर्शिनोऽपि कालान्तरे शुक्तौ रजतभ्रमव-
 दिति । मैवम् । दृष्टान्तवैषम्यात् । शुक्त्यादिषु जातेऽपि
 साक्षात्कारे दूरत्वादिरूपविषयदोषाणां पटलादिरूपकर-
 णदोषाणां चोत्पत्तिसम्भवेन पुनर्भ्रमो युक्तः । अनात्मन्या-
 त्माभिमाने त्वनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसम्मतः
 जातमात्रस्याऽभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः । सा मिथ्याज्ञा-
 नवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनोन्मू-
 लिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते । तत्पूर्वमवश्यं
 वासनालेशतो मिथ्याशयस्य कस्याऽप्यात्मनि भावात् तस्यां
 च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भ-
 वति वासनाख्यदोषाभावादिति तु महद् वैषम्यम् । यदि
 तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिविम्बनादिकमविवेककारणं दोष
 इष्यते तदा तु तद्दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित
 इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलबलेन योगजधर्मासङ्ग-

तस्यैव तस्य दीपत्वकल्पनासम्भवादिति । विवेकख्याति-
निष्ठा च गीतादिषु लक्षिता ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न हेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

इति । गुणातीतो निवृत्तगुणाभिमानः । अधिकं तु ज्ञानि-
लक्षणमग्रे वक्ष्यामः । नन्वेवमपि विवेकप्रतियोगिपदा-
र्थानामानन्त्येन प्रातिस्विकरूपैः सर्वपदार्थेभ्यो विवेकग्रहा-
सम्भवात् कथं विवेकख्यातर्मीक्षहेतुत्वमिति चेन् न । दृश्य-
त्वपरिणामित्वादिसामान्यरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् । तथा
हि । द्रष्टा स्वसाक्षात्प्रकाशेभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वाद् यो
यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नः यथा घटादालोको वृत्ति-
प्रकाश्याच् च वृत्तिरित्यनुमानेनाऽऽदावन्तर्दृश्येभ्यो बुद्धि-
वृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिध्यति । कर्म-
कर्तृविरोधश्चाऽनुकूलस्तर्कः । अत्र आत्मनि व्यभिचारवार-
णाय साक्षात्पदम् । वृत्तिद्वारैवाऽऽत्मनः स्वविषयत्वात् ।
नन्वत्राऽनुमाने बुद्धिवृत्तिमात्राद् विवेकः सिध्यतु । तस्या
एव साक्षादात्मदृश्यत्वात् न प्रकृत्यादिभ्य इति चेन् न ।
वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्राऽनुमाने लाघवाद् वक्ष्य-
माणतर्कगणाच् चाऽखिलवृत्तीनां द्रष्टा विभुक्कूटस्थनि-
त्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति । यथा नैयायिकानां चित्तिः
सकटं का कार्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् कर्तुं रेकत्वनित्य-
त्वादिकं तद्वत् । तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वं कूटस्थत्वा-

दिकत्वं च परिणामिभिव्रत्वादिकमतो बुद्ध्यात्मनोर्दृग्-
 दृश्यरूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरानुमानेन परिणामित्वा-
 परिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकग्रहो
 घटत इति । अतएत पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव
 मोक्षहेतुतया स्थले स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता । सत्त्वपुरुषा-
 न्यताख्यातिरूपदृग्दृश्यविवेकग्रहोत्तरं यद्योक्तरीत्या प्रकृत्या-
 दिविवेकग्रहात् । तत्र च सत्त्वशब्दे बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिसत्त्व-
 मुक्तमिति । एवं च प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाभा-
 वेऽपि तद्विवेकज्ञानं घटते । एतेन दृग्दृश्यविवेकादविद्या-
 निवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽप्युपपादितः । किञ्चाऽऽत्मा
 प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽपरिणामित्वादित्याद्यनुमानैरपि
 सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टरि सम्भवतीति । यत् त्वाधु-
 निका वेदान्तिब्रुवा दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां द्रष्टृत्वेन च
 प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते ।

घटद्रष्टा घटाङ्गिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाऽहमित्यादिरूपतः ॥

तन् न । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिभिरात्मनोऽपि
 दृश्यत्वात् साक्षाद् दृश्यत्वविवक्षया च प्रकृत्यादेरसङ्गहात्
 करणद्वारैव तद्दर्शनात् । अथैवं कल्पनीयं आत्मनो वृत्ति-
 व्याप्यत्वमेव दृश्यत्वं श्रुत्यादिभिर्विधीयते न तु प्रकाश्यत्व-
 रूपफलव्याप्यत्वम् । स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशापेक्षावि-
 रहात् । अतोऽत्र दृश्यत्वं प्रकाश्यत्वं तच् चाऽऽत्मनि नाऽ-
 स्तीति तदपि तुच्छम् । यथा ह्यहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा
 चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीति भवद्भिरुच्यते तथैव

बौद्धैरपीष्यते सुखदुःखादिमत्त्वे नाऽपि बुद्धिः स्वप्रकाशतया
चैतन्यव्याप्या न भवतीति । तथा चाऽऽत्मनीव बुद्धावपि
दृश्यत्वासिद्ध्या दृश्यत्वे न रूपेण बुद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितो-
ऽपि न सिध्यतीति भाष्यादिषु चाऽन्यान्यत्र दूषणानुक्ता-
नीति दिक् । ननु सम्भवत्वेवं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः ।
तथाऽपि सामान्यान्येव बह्विनि सन्ति परिणामित्वसंहत्य-
कारित्वसुखदुःखमोहात्मकत्वचतुर्विंशतितत्त्वत्वादौन्यतस्तै-
स्तै रूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वेऽननुगमदोष इति चेन्
न । अभिमानप्रतिबन्धकज्ञानत्वे नैवाऽनुगमादिति । अथैवं
सामान्यरूपेण विवेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकतया नाऽहं,
देहो नेन्द्रियाणीत्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं
श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं घटेतेति चेन् न । अवान्तरविवे-
कानां सामान्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे मोक्षहेतुविवेक-

ज्ञानस्य स्वरूपस्य परिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते

प्रकृतिर्बुद्धाहङ्कारौ तस्माच्चैकादशेन्द्रियम् ।

भूतानि चेति सामान्याश्च चतुर्विंशतिरेव ते ॥

एतत्त्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावः ।

तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वं

प्रकृष्टा कृतिः परिणामरूपाऽस्या इति व्युत्पत्तेः । प्रकृतिः शक्तिरजा प्रधानमव्यक्तं तमो मायाऽविवेक्यादयः प्रकृतेः पर्यायाः ।

ब्राह्मीति विद्याऽविवेकि मायेति च तथा परे ।

प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः ॥

इति स्मृतेः । सा च साम्यावस्थयोपलक्षितं सत्त्वादिद्रव्यत्रयम् । कार्यसत्त्वादिवारणायोपलक्षितान्तम् । साम्यावस्था च न्यूनाधिकभावेनाऽभ्यस्यननावस्था अकार्यवस्थेति यावत् । महदादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं न कदाऽप्यकार्यवस्थं भवतीति तद्व्यावृत्तिः । वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतित्वसिद्धय उपलक्षितमित्युक्तम् । अकार्यमिति तूपलक्षितान्तस्य निष्कृष्टार्थः । सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति न शङ्कनीयम् । सत्त्वादीनामतद्वर्त्मत्वं तद्रूपत्वादिति साङ्ख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधात् । योगसूत्रतद्वाक्याभ्यामपि गुणानामेव प्रकृतित्ववचनाच् च । गुणेभ्य एव कार्योत्पत्तौ तदन्यप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्याच् च । प्रकृतेर्गुणा इत्यादिवाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोध्यम् ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

इति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यमत्त्वादिपरमेव । महदादिस्पृष्टिर्हि गुणवैषम्यात् श्रूयते । तच् च वैषम्यं सजातीयसवलनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः परिणाम इति । एतेनाऽष्टाविंशतितत्त्व

पक्षोऽप्युपपादितो मन्तव्यः । वैधर्म्य एव सत्त्वादिव्यवहारश्च श्रुतौ दृश्यते । यथा तम एवेदमथ आस तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद् वै रजसो रूपं तद्रजः खल्लोरितं विषमत्वं प्रयात्येतद् वै सत्त्वस्य रूपमिति । सत्त्वादित्यं च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणवत्तया संयोगविभागादिमत्तयाऽनाश्रितत्वोपादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्दे नोच्यते । इन्द्रियादिवत् । गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत् । तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु सुखात्मकमुच्यते एवं रजोऽपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु दुःखात्मकमुच्यते । तथा तमोऽपि मोहावरणस्तम्भनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते । त एव धर्मास्तेषां लक्षणानि भवन्ति । सत्त्वादिसञ्ज्ञा चाऽन्वर्था । सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या हि धर्मेप्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं सत्त्वशब्दार्थः । मध्यमं च रजःशब्दार्थो रागयोगात् । अधमं च तमःशब्दार्थः । अधर्मावरणयोगात् । तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसङ्गव्यक्तयः । लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साङ्गसूत्रात् । अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं चलत्वादिना गुरुत्वादिना च बहूनां रजसां बहूनां च तमसां तदुभयमुक्तमिति । किञ्च यदि सत्त्वादितयमेकैकव्यक्तिरेव स्यात् तत् त्रयं विभवेव वक्तव्यम् । एकदाऽनेकब्रह्माण्डादिसृष्टिश्रवणात् । तथा च

कार्याणामनन्तवैचित्र्यं न घटते । न च संयोगवैचित्र्याद्
वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । विभूनां त्रयाणां गुणानां स्वतः
संयोगवैचित्र्यासम्भवात् । द्रव्यान्तरस्य चाऽवच्छेदकीभूत-
स्याऽभावादिति । तस्मात् सत्त्वादीन्यसङ्ख्यव्यक्तिकान्येव
द्रव्याणि । तेषु त्वित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधि-
वशेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति सिद्धम् । तानि च
सत्त्वादीनि यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि । अन्यथा
रजसश्चलस्त्रभावत्ववचनविरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च
विभुत्वोचित्यात् । सर्वेषां कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्याणां
परिच्छिन्नत्वानुपपत्तेश्च । नन्वेवं वैशेषिकोक्तान्येव पाथि-
वाखादीनि प्रकृतिरित्यायातमिति चेन् न । गन्धादिगुण-
शून्यत्वेन कारणद्रव्येषु पृथिवीत्वाद्यभावतोऽस्माकं विशे-
षात् । तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु ।

अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभुवाप्ययम् ॥

इत्यादिना ।

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्मा-
भिर्निराकृतम् । यथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्य-
नेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्त्यतिरिति
मैवम् । कारणद्रव्यस्वरूपप्रकृतित्वेनैवाऽपरिच्छिन्नत्ववच-
नात् । मन्यत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् । आकाशा-
दिप्रकृतीनां विभुत्वेनेव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च ।

तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैवैकशब्दार्थत्वात् ।
 अजामेकामिति श्रुतितस्तथाऽवगमात् । अथाऽध्यवसाया-
 भिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाऽक्रियशब्दार्थत्वात् । अन्यथा
 श्रुतिस्मृतिषूक्तस्य प्रकृतिचोभस्याऽनुपपत्तेरिति । प्रकृति-
 गताद्याऽपरे विशेषा भाष्ये द्रष्टव्याः । प्रकृत्यनुमानं चेदम् ।
 सुखदुःखमोहात्मकं महदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकद्र-
 व्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्यग्रथादिव-
 दिति । श्रुतिस्मृतौ चाऽत्राऽनुयाहकस्तर्कः । एवं सामान्य-
 तोऽनुमितायाः प्रकृतेर्विशेषाः शास्त्राद् योगाच्चाऽवग-
 न्तव्याः अनुमानस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् । नन्वन्त-
 रेव सुखादिकमुपलभ्यते बाह्यवस्तुषु सुखादौ किं प्रमाणं
 येन दृष्टान्तता स्यादिति । उच्यते । अन्तःकरणस्य सुखादि-
 हेतुतया विषयेषु सुखादिकं सिध्यति । न च रूपादिग-
 तोत्तमत्वादिकमेव सुखाद्युत्पादने नियामकम् उत्तम-
 त्वादेर्जातिरूपत्वे नीलत्वपीतत्वादिना जातिसाङ्ख्यापत्तेः ।
 कालादिभेदैरेकस्या एव रूपव्यक्तिः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च ।
 अतः सुखादिमत्त्वमेवोत्तमत्वादिकम् । किञ्च घटरूप-
 मिति प्रत्ययवत् स्त्रीसुखं चन्दनसुखमित्यादिप्रत्ययादपि
 विषये सुखाद्युचितम् । अधिकं तु भाष्ये द्रष्टव्यम् । तदेवं
 प्रकृतिर्निरूपिता । महत्तत्त्वं निरूप्यते । प्रकृतेः सकाशाद्
 बुद्ध्याख्यं महत्तत्त्वं जायते । तस्य धर्मादिरूपप्रकृष्टगुणयो-
 गान् महत्त्वञ्ज्ञा तदेव च लक्षणम् । महान् बुद्धिः प्रज्ञेत्या-
 दयश्च तस्य पर्यायाः । तथा चोक्तमनुगीतायाम् ।

महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भश्च वीर्यवान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा धृतिः स्मृतिः ॥

पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥

सर्वतः श्रुतिमांशोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ।

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्थुत ॥

विष्णुरेवाऽऽदिसर्गेषु स्वयम्भू भवति प्रभुः ॥

इति । अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महती देवतात्रयोपाधित्वात्

तद्विवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णौ ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति । मात्स्ये च ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः स्थातिर्लोकानां जायते सदा ॥

गुणैश्चः क्षोभ्यमाणैश्चस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति । अणिमेत्यादिभावादिर्देशो धर्मधर्म्यभेदात् । ब्रह्मशङ्क-

रापेक्षयाऽप्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतीति विष्णु-

रेवेत्यर्धेनोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन

परिणतं सद् व्यष्टिजीवानामुपाधिधर्मादियुक्तं सुद्रमपि

भवति महदुपरागाद् विपरीतमिति साङ्ख्यसूत्रात् ।

महत्तत्त्वस्य प्राधान्येनाऽसाधारण्येन चाऽध्यवसायो वृत्तिः

महदहङ्कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं बीजा-

वस्थेति । अत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिसृष्टिक्रमे

शास्त्रमेव प्रमाणम् । अनुमानेन सामान्यतः कार्याणां
सकारणकत्वमात्रसिद्धेः न तु सृष्टौ भूतादिक्रमो वाऽन्तः-
करणादिक्रमो वेत्येकतरावधारकमनुमानं सम्भवति ।
स्यष्टलिङ्गाभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतं यथाकथञ्चिन्निर्दिष्टं
तु महदादिक्रमेऽस्तीति भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शितम् । मह-
त्तत्त्वं निरूपितम् । अहङ्कारो निरूप्यते । महत्तत्त्वादह-
ङ्कार उत्पद्यते अङ्कुरात् शाखावत् । तस्य चाऽभिमानवृ-
त्तकत्वादहङ्कारसञ्ज्ञा कुम्भकारसञ्ज्ञावत् । तदेव
लक्षणम् । तस्य च पर्यायाः कौर्मिं प्रोक्ताः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च संस्मृतः ।

आत्मा देही च जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति । स चाऽहङ्कारस्त्रिविधतया त्रिविधकार्यहेतुः । तदुक्तं
कौर्मिं ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश ।

एकादशं मनश्चाऽव स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गसु भूतादेरभवन् प्रजाः ।

इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । स्वगुणेन
न्द्रियवृत्तिषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेण । उभयात्मकं ज्ञानकर्मी-
भवेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूव नाऽश्लेषमित्यादि-
श्रुत्या मनसो ज्ञानकर्मीभवेन्द्रियसहकारित्वसिद्धेरिति ।
एकादशेन्द्रियदेवाश्च ।

दिग्वातार्कप्रचेतोश्चिवक्त्रीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।

चन्द्रश्च,

इति । अहङ्कारो निरूपितः । इन्द्रियादीनि निरूप्यन्ते ।
अहङ्कारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्ग्राण गन्धजिष्टृक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादाविन्द्रियादीनां मनोवृत्तिरागादि-
कार्यत्वश्रवणात् । ततयाऽहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रिया-
णि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्य-
कारणभावस्याऽभावात् क्रमनियमो नाऽस्ति । तत्रेन्द्रियेषु
नाऽस्त्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मात्रेषु
त्वस्ति । स यथा । शब्दतन्मात्राद् वक्ष्यमाणक्रमेण स्पर्श-
तन्मात्रं शब्दस्पर्शाभयगुणक्रमेवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या पर-
तन्मात्रत्रयं पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते पातञ्जलभाष्ये
तन्मात्रेषु क्रमेणैकैकगुणवृद्धिवचनात् । ततश्च पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते । तत्राऽहङ्कारात् पञ्चतन्मा-
त्राणां तद्द्वारा भूतानां चोत्पत्तौ क्रमः कूर्मविष्णादिपुरा-
णेषूक्तः यथा कूर्मः ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।

आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शी गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्याऽपि
तत्त्वान्तरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वापत्त्या केवलविकृतित्वस्मि-
द्धान्तर्गतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादितन्मा-

तत्रैवहङ्कारोपष्टम्भात्त्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति । तदेवं त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता । तत्र पञ्चभूतानि वर्जयित्वाऽहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेक्ष्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति वक्त्रे रिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते । तस्य लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्च भूतान्याश्रयच्चित्रादिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् । इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वप्नव उपाधिभूतमेकमेव जायते । तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् । ततश्च व्यष्टिजीवाणामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति । मनुनाऽप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितीजसाम् ।

सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति । षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् ।

तथा च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मान् शल्यान् आत्ममात्रासु स्वांश्चेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जित्यर्थः । लिङ्गशरीरं निरूपितम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिरुच्यते । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारोऽहङ्कारस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये व्योम् व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोऽपि दशगुणितस्य मध्ये तेजः तेजसोऽपि दश-

गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
 पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजम् । तदेव च
 पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दश-
 गुणितस्याऽण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुव-
 नात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव
 शरीरेण स्वयम्भू नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वय-
 म्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिद्ध्यतिर्विविधाः प्रजाः ।

अथ एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवच्चैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्याष्टिपुरुषाणां
 विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति
 श्रुतिस्मृत्योर्व्यवहियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण
 एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च
 स नारायणो विराट्शरीरी सनाभिकमलकर्णिकास्था-
 नीयस्य सुमेरीरुपरि चतुर्मुखाख्यस्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्व्याऽन्या-
 नपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कर्णैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीरुतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्र-
चक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिन-
रुर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखा-
दिक्रमेणाऽऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न
त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयना-
दिति । तदेवं सङ्क्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिरूपं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तदापू-
रणेनेव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति ।

यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥

इति भारतादिभ्य इति । एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः
स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुष-
विवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा
एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैवाऽसदुच्यते ।
ततश्च तस्माद् विरज्याऽऽत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभि-
र्द्रष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्तन्मयो महान् ।

महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्महृत् सनातनः ।
 एतज् ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥
 क्लृप्त्वा चाऽचरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनौ ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे विवेकप्रतियोगिनां
 प्रकल्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ।
 इति साङ्ख्यसारस्य पूर्वभागः ।

अथोत्तरभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ शिष्यैः सुखेनैव ग्रहीतुं पद्यमालया ।
 विवेकस्याऽनुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥
 तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमितिधीवलात् ।
 द्रष्टाऽतो नित्यविभ्वादिधर्मैरेव स साध्यते ॥ २ ॥
 भोक्ता नित्यस्तदर्थत्वात् तत्कर्मोत्पादितत्वतः ।
 महदादिक्काराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥
 अपि चाऽदृष्टसंस्काराधारत्वाद् बीजरूपतः ।
 धौरनादिरतोऽस्याद्य सिद्धा भोक्तुरनादिता ॥ ४ ॥
 स्वस्वामिभावानादित्वमृते भोक्तृव्यवस्थिते ।
 स्वभुक्तवृत्तिसंस्कारवत्त्वं स्वत्वं तु बुद्धिषु ॥ ५ ॥
 स्वाम्यं स्वनिष्ठसंस्कारहेतुवृत्ते च भोक्तरि ।

अतश्च घटते स्वत्वनाशे कैवल्यमात्मनः ॥ ६ ॥
 भोक्तृत्वाऽनादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात् ।
 न नाशो भोक्तुरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिध्यति ॥ ७ ॥
 जन्यो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यत्वे तु न युज्यते ।
 न ह्यप्रकाशे कुत्राऽपि प्रकाशोत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ८ ॥
 कार्ये प्रकाशाख्यगुणेऽवयवानां हि तद्गुणः ।
 कारणं तेन नाऽनित्यः प्रकाशो नित्यवस्तुनि ॥ ९ ॥
 प्रकाशाश्रयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इन्धने ।
 आदर्शे चाऽऽवृत्तेर्भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥ १० ॥
 तस्मान्नित्यात्मनो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति ।
 लाघवाज् ज्ञानमेवाऽऽत्मा निराधारः प्रकल्प्यते ॥ ११ ॥
 अनाश्रिततया द्रव्यं संयोगादेश्च तन्मतम् ।
 अतो जानेऽहमित्यादिवुद्धिरप्युपपद्यते ॥ १२ ॥
 पिण्डेऽहन्वीर्हि मूढानां ध्रुवैवाऽनादिदोषतः ।
 संयोगात् तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्त्वमतिः प्रमा ॥ १३ ॥
 सन्तु वाऽऽधेयताल्लत्वजन्मनाशादिवुद्ध्यः ।
 श्रोत्रस्य नभसीवाऽर्थज्ञानस्य ज्ञानमात्रके ॥ १४ ॥
 तस्मात्लाघवतर्केण बाधकाभावतस्तथा ।
 श्रुत्यादिभिश्च नित्यात्मा चिद्रूपेणैव सिध्यति ॥ १५ ॥
 तज् ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च ।
 मध्यत्वे नाशिता हि स्यादणुत्वे वाऽल्पदेशता ॥ १६ ॥
 विभुत्वेऽपि स्वधीवृत्तेरेव साक्षान्निरीक्षणात् ।
 न सर्वत्र सदा सर्वभानं ज्ञाने प्रसज्यते ॥ १७ ॥
 अर्धभानं चित्तावर्धप्रतिबिम्बो मतो बुधैः ।

वृत्ते रेव चितौ साक्षात् प्रतिविम्बनयोग्यता ॥ १८ ॥
 अतोऽसङ्गेऽपि कूटस्थचैतन्ये विभुनि ध्रुवे ।
 वृत्तिद्वारकमेवाऽन्यभानं फलबलान्ततम् ॥ १९ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिजन्यतयाऽखिलः ।
 वृत्त्यैकाधिकरण्येन कामादिर्धीषु नाऽऽत्मसु ॥ २० ॥
 अतोऽन्तःस्थविकाराणां स्वस्वबुद्धिष्ववस्थितेः ।
 कूटस्थ एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥ २१ ॥
 नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो निरञ्जनः ।
 रूपप्रज्ञाशो निराधारः प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥
 नन्वेवमेकतैवाऽस्तु लाघवादात्मनां खवत् ।
 धीष्वेव सुखदुःखादिवैधर्म्यादिति चेन्न तत् ॥ २३ ॥
 भोगाभोगादिवैधर्म्यैकैकरूपेऽपि चिद्वर्णे ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्तेन भेदसिद्धेः परस्परम् ॥ २४ ॥
 सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।
 तथाऽप्यस्य चितौ भावाभावौ स्यातां हि भेदकौ ॥ २५ ॥
 औपाधिकौ यथा श्यामरागी स्फटिकभेदकौ ।
 खट्वष्टान्तश्च विषमो वैधर्म्यासिद्धितोऽम्बरे ॥ २६ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे पुरुषस्वरूप-

परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मवैधर्म्यं गुणदोषात्मके तयोः ।
 वक्ष्ये विस्तारतो येन विवेकोऽतिस्फुटो भवेत् ॥ १ ॥

सामान्यात्मघनाकाशे सान्निध्येरितशक्तिभिः ।
जायते लीयते भूत्वा भूयोऽयं जगदम्बुदः ॥ २ ॥
विगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चितिः ।
आधारविधया बिम्बोपादानमविकारतः ॥ ३ ॥
यथाऽऽधारतया तीर्थं धरोपादानमिष्यते ।
स्वस्वपार्थिवतस्माद्वारेणैवं चित्तिर्मता ॥ ४ ॥
अतो जगदुपादानमपि ब्रह्माऽविकारतः ।
कूटस्थनित्यपर्यायपरमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥
स्वाधेत्वात् स्वानुभूत्या च सिद्धत्वात् परमार्थसत् ।
स्वतः स्थित्या स्वतः सिद्ध्या लोके सन्निति हीर्यते ॥ ६ ॥
प्रतिक्षणविकारेण तैस्तै रूपैरपायतः ।
प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जडार्थोऽर्थो तरङ्गवत् ॥ ७ ॥
यत् तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसञ्ज्ञासुपैति वे ।
परिणामादिसम्भूतां तद् वस्त्वित्यादिकस्मृतेः ॥ ८ ॥
परार्थाधीनसत्त्वाच्च परदृष्ट्या च सिद्धितः ।
परतः सन्नसन्नेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥
सतोऽस्तित्वं तु नाऽसत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।
इति गारुडतच्चैवं सदसत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १० ॥
अतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् ।
असद्विषयकत्वाच्च तस्य धीस्तात्त्विको भ्रमः ॥ ११ ॥
जगद्वृक्षस्य चैतन्यं सारोऽसारस्तथेतरत् ।
प्रपञ्चस्य स्थिरांशो हि चित्तिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥
तदन्यदखिलं तुच्छमसारत्वादुदीर्यते ।
तथाऽद्वैतमसञ्ज्ञापि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥

एवंविधेवाऽऽत्मसत्ता अन्यासत्ता च दर्शिता ।
 वासिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेशात् तदुच्यते ॥ १४ ॥
 स्वप्नो जाग्रत्यमद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्वपुः ।
 मृतिर्जन्मन्यमद्रूपा मृतौ जन्माऽप्यसन्मयम् ॥ १५ ॥
 जगन्मयी भ्रान्तिरिति न कदाऽपि न विद्यते ।
 विद्यते न कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥ १६ ॥
 आत्मैवाऽस्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारदृष्टयः ।
 शुक्तिकारजतं यदद् यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥
 अस्ति सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥
 तत् सर्वगं सर्वशक्ति सर्वे सर्वात्मकं स्वयम् ।
 यत्र यत्र यथोदेति तथाऽऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥
 आविर्भावतिरोभावमयास्तिभुवनामयः ।
 स्फुरन्त्यतितते यन्निन्मराविव मरीचयः ॥ २० ॥
 असत्येव सती तोयनद्येव लहरी चला ।
 मनसेवेन्द्रजालस्योर्जागतो प्रवितन्यते ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा ॥
 मनोमयमतां विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ २२ ॥
 यो ह्यशुद्धमतिमूर्ढो रूढो न वितते पदे ।
 वज्रसारमिदं तस्य जगदस्थसदेव सत् ॥ २३ ॥
 अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकज्ञप्तिरेवाऽस्ति न मनानपि हेमधीः ॥ २४ ॥
 तथाऽन्नस्य पुरागारनगनागिन्द्रभासुरा ।
 इयं दृश्यदृग्निवाऽस्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ २५ ॥

[इत्यादिवाक्यैर्वासिष्ठे नाऽत्यन्तासत्यतोदिता ।
 जगतोऽपरवाक्यैर्हि सत् कार्यं प्राकृतं मतम् ॥ २६ ॥
 नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् ।
 तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेकेऽपरे त्वणून् ॥ २७ ॥
 सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
 यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ २८ ॥
 प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।
 इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्यीयसत्कार्याद्युपवर्णेनात् ॥ २९ ॥
 इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः
 सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

तदेवमात्मनः सत्ता दर्शिताऽन्यविलक्षणा ।
 अथ चिद्रूपतां वक्ष्ये बुद्धिवृत्तिविलक्षणाम् ॥ १ ॥
 अनुभूतिस्थितिर्बोधो वेदनं चोच्यते पुमान् ।
 वेद्यं जडं तमोऽज्ञानं प्रधानादिकमुच्यते ॥ २ ॥
 वेदनं वेद्यसम्बन्धादेव वेत्तभिधीयते ।
 यथा प्रकाशसम्बन्धात् प्रकाशोऽपि प्रकाशकः ॥ ३ ॥
 यथा वाऽर्थोपरागेण भानमर्थस्य भासकम् ।
 एवं वेद्योपरक्तस्याऽस्वांशस्याऽऽधारतांऽग्निनि ॥ ४ ॥
 असङ्गायां चित्तौ वेद्योपरागोऽयं न धोषिव ।

किन्तु साक्षाद् द्वारतो वा चिति तत्प्रतिबिम्बनम् ॥५॥

बाह्यं वृत्त्याख्यकरणाभावादनुपरागतः ।

चितिर्नैवेक्षते चेत्यं विभुत्वेऽपि च सर्वतः ॥ ६ ॥

तथा चिदपि वृत्त्याख्यकरणाभावतोऽर्थवत् ।

स्वगोचरां वृत्तिमृते तिष्ठत्यज्ञातसत्तया ॥ ७ ॥

तदेवं चिन्निराकारा प्रकाशाकाशरूपिणी ।

तिष्ठत्यव्यक्तरूपा च मोक्षादौ वृत्त्यभावतः ॥ ८ ॥

बुद्धिवृत्तिस्तु साकारा परिच्छिन्ना च दीपवत् ।

व्यक्ता च सर्वदा तद्वदसङ्गता क्षणभङ्गुरा ॥ ९ ॥

जडा च परदृश्यत्वाद् घटदोषादिवन्मता ।

वृत्तेः प्रकाशता त्वर्थाकारत्वादक्षतैव हि ॥ १० ॥

यथाऽऽस्याकारतार्हत्वादादर्शस्तत्प्रकाशकः ।

सर्वाकारत्वयोग्यत्वात् सैवं सर्वप्रकाशिका ॥ ११ ॥

न पुनर्वृत्तिदृष्टत्वं चितस्तद्भिन्नदृष्टता ।

वृत्तेर्यतो गौरवं स्याद् द्वयोर्ज्ञातृत्वकल्पने ॥ १२ ॥

बुद्धारूढं त्वन्यवस्तु तद्वारा प्रतिबिम्बितम् ।

पश्यत्यनुभवो नाऽन्यो द्रष्टा बुद्ध्यादिकोऽखिलः ॥ १३ ॥

इत्येवं बुद्धिवृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं चित्तीरितम् ।

चिदचित्त्वाख्यवैधर्म्यं देहादिभ्यः स्फुटन्विदम् ॥ १४ ॥

अन्योन्यप्रतिबिम्बेन सारूप्याद् वृत्तिबोधयोः ।

बोधव्यवहर्तृत्वी लोहेऽग्निव्यवहारवत् ॥ १५ ॥

नैवाऽप्यबुद्ध्याशक्तोऽयं विवेकी वृत्तिबोधयोः ।

तार्किका यत्र सम्भूताः साङ्ख्यानं श्रेष्ठता यतः ॥ १६ ॥

विज्ञानवादिनो बौद्धा वृत्तिबाधाविवेकतः ।

ज्ञातात्मत्वश्रुती मूढा मेनिरे क्षणिकां चितिम् ॥१७॥

सत्त्वपुंसी विवेकोऽयं हृत्तिबोधरूपयोः ।

नाऽशक्यः सुधियां यद्वडंसानां चीरनीरयोः ॥ १८ ॥

एतदन्तश्च संसारो मोक्षस्तत्रैव संस्थितः ।

यद् हृत्तिभ्यो विवेकेन तद्विधस्याऽवधारणम् ॥ १९ ॥

सर्वोऽप्यनुभवं वेद् न कश्चिदपि वेदताम् ।

विवेकमात्रमस्मिन् हि भासमानोऽप्यपेक्षते ॥ २० ॥

आत्मा विवेक्तुं वाञ्छार्थं न शक्यो हृत्तिमिश्रणात् ।

अतो हृत्तौ विवेकव्यो हृत्तिबोधतयैव सः ॥ २१ ॥

यथा बुद्ध्या विवेकाहो नाऽग्निरङ्गारमिश्रणात् ।

सोऽङ्गारे तु विवेकाहो काष्ठदग्धृतया स्फुटम् ॥२२॥

अतएव श्रुती स्वप्ने दृश्यहृत्तिविवेकतः ।

स्वयंज्योतिःस्वरूपेण तस्या द्रष्टा प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

साक्षात् प्रकाशो यो यस्य स तद्विन्नो मतो बुधैः ।

घटादिभ्यो यथाऽऽलोक आलोकाच्चाऽपि हृत्तयः ॥२४॥

हृत्तेः साक्षात् प्रकाशत्वादतोऽनुभवरूपकः ।

हृत्तिभ्यो भिन्न आत्मेति शीघ्रो मार्गः स्वदर्शने ॥२५॥

एवमादिप्रकारेण बुद्धिसत्त्वप्रकाशतः ।

विलक्षणतया सिद्धक्षिप्रकाशोऽस्य भासकः ॥ २६ ॥

स्वप्नेदेहादिदृष्टान्तैस्तस्माच्छ्रुत्यादिदर्शितैः ।

जाग्रद्वेहेन्द्रियार्थैश्चितिर्भिन्नतया मता ॥ २७ ॥

स्वप्ने देहादिकं सर्वं चिद्विन्नं चिति भासते ।

जाग्रद्विवं विशेषस्तु यद् बाह्यमपि भासते ॥ २८ ॥

स्वप्ने मजोमयत्वाच्च साक्षात्त्रिद्विषयीऽखिलम् ।

करणद्वारतो बाह्यं चितो जायति गोचरः ॥ २८ ॥
 सर्वं देहादिकं स्वप्नजाग्रतोरेकरूपतः ।
 भाति चिद्व्योम्नि नाऽत्रार्थबाह्यान्तर्भेदतोभिदा ॥ २९ ॥
 चिद्व्योम्नि वासनातो धीः प्रमाणाद् वाऽर्थरूपिणी ।
 ततश्चितोऽर्थभानं यत् तत् समं स्वप्नजाग्रतोः ॥ ३० ॥
 तदिदं खानुभूत्यैव प्रोच्यते न परोक्षतः ।
 स्वप्नदृष्टान्तसदृशो नोपायोऽस्याऽऽत्मदर्शने ॥ ३१ ॥
 सुषुप्तौ हि यथा स्वप्ने स्वात्मन्येवेक्षतेऽखिलम् ।
 आत्मानं चैकदेशस्थं मन्यते जागरे तथा ॥ ३२ ॥
 सुषुप्तिरात्मनस्तत्त्वं स्वरूपावस्थितेस्तदा ।
 जाग्रत्स्वप्नौ मायिकौ तु मृषासारूप्यतो धिया ॥ ३३ ॥
 बुद्धेः सुषुप्तिस्तमसाऽऽवरणं तद्विलक्षणा ।
 चितेः सुषुप्तिर्बुद्ध्याख्यदृष्ट्यावरणशून्यता ॥ ३४ ॥
 पूर्णः कूटस्थनित्यश्च स्वस्वधीमात्रवृत्तिदृक् ।
 वृत्त्याख्यदृष्ट्यविरहात् सर्वदा नेक्षते पुमान् ॥ ३५ ॥
 वृत्तिदेशे यथा बोधस्तथा सर्वत्र सर्वदा ।
 वृथैव तप्यते मूढैर्व्ययनाशादिनाऽऽत्मनः ॥ ३६ ॥
 दुःखभोगमहारोगनिदानं देहगेहिनी ।
 बुद्धिर्न त्यज्यते मूढैर्महानिद्रासुखं यतः ॥ ३७ ॥
 यथादिबुद्धिगार्हस्थ्यं विवेकस्यज्यते न चेत् ।
 न सोक्षी बाह्यसग्रासादिहाऽमुत्राऽसुखं परम् ॥ ३८ ॥
 ससच्चिन्मात्ररूपेषु स्वपरात्मसु सर्वदा ।
 बुद्धिमात्रविवेकेन स्वपरादिभिदा मृषा ॥ ३९ ॥
 चिन्मात्रे निगुणे स्वामिन्यारोप्यैवाऽऽत्मकवृत्ताम् ।

स्वाम्यवज्ञापराधेन बध्यते धीः स्वकर्मभिः ॥ ४१ ॥

साध्वी तु धीः पतिं दृष्ट्वा याथातथ्येन तत्परा ।
इहाऽऽनन्दमयी चाऽन्ते पतिदेहे लयं व्रजेत् ॥ ४२ ॥

नाहं कर्ता सुखी दुःखी चिन्मात्राकाशरूपकः ।
एवं नाथं चिन्तयन्ती न पत्युर्दुःखभोगदा ॥ ४३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनो-
सिद्धिचिन्त्यवैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

इत्येवमात्मनः प्रोक्तो बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ।

चित्तकाशोऽधुनाऽऽनन्दरूपता वक्ष्यते तथा ॥ १ ॥

दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखसुखात्ययः ।

इति स्मृतेः सुखात्मत्वं नित्यनिर्दुःखताऽऽत्मनः ॥ २ ॥

परिभाषाबलाद् रूढिबाधः सर्वत्र सन्नतः ।

अन्यथा परिभाषेयं मीक्षशाली भवेद् वृथा ॥ ३ ॥

यद्वा परीक्षवादेन परमप्रियतामये ।

रूपिका सुखगीः पुंसि विभुत्वाख्यै खग्रन्धवत् ॥ ४ ॥

नाऽऽनन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुतिभिः स्फुटम् ।

आत्मन्यानन्दरूपत्वनिषेधाद् युक्तिसंयुतात् ॥ ५ ॥

उपासाद्यर्थशून्यत्वान्नेति नेति श्रुतस्तथा ।

निषेधवाक्यं बलवद् विधिवाक्यादिति स्थितिः ॥ ६ ॥

निर्निरानन्दमिति च खोपाध्यानन्दभोक्तृताम् ।
 स्वामित्वरूपिणीं वक्ति न निर्धन इतीव हि ॥ ७ ॥
 प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादिति श्रुत्या सुखादपि ।
 उक्त आत्मा प्रियस्तस्य सुखलोक्तिश्च नोचिता ॥ ८ ॥
 आनन्दाद्याः प्रधानस्य इति वेदान्तसूत्रतः ।
 वेदान्तेऽपि न सिद्धान्त आत्मनः सुखरूपता ॥ ९ ॥
 विस्तरादं ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिः परीक्षितम् ।
 चित्तेरसुखरूपत्वं प्रेमा व्याख्यायतेऽधुना ॥ १० ॥
 मा न भूवमहं शश्वद् भूयासमितिरूपकः ।
 निर्निमित्तोऽनुरागो यः स प्रेमा परमस्थिति ॥ ११ ॥
 अन्याशेषतया बुद्धेः स्नेहोऽयं न सुखेऽपि ।
 अतः प्रियतमः स्वात्मा नाऽन्योऽतो ह्यधिकः प्रियः ॥ १२ ॥
 आत्मत्वेनाऽऽत्मनि प्रेमा न सुखत्वाद्यपेक्षते ।
 अहं स्यामिति चेद् यस्मात् सुखं स्यामिति नेष्यते ॥ १३ ॥
 तथा च सुखतादुःखाभावते वाऽऽत्मताऽपि च ।
 प्रेम्णि प्रयोजिका सिद्धा स्वतःप्रेमात्मतैव तु ॥ १४ ॥
 तस्माद् वस्तुत आत्मैव प्रियो नोपाधिकत्वतः ।
 औपाधिकीतरप्रीतिरस्थिरत्वान्न तात्त्विकी ॥ १५ ॥
 प्रीतिरन्यत्र चाऽनित्याऽविवेकाद्यैः सुखादिषु ।
 आत्मप्रीतिस्तु नित्याऽतो नित्यानन्दः पुमान् मतः ॥ १६ ॥
 आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्यदि पश्येत् समाहिता ।
 सर्वातिशायिनीं तर्हि सुखाब्धौ किं न मज्जति ॥ १७ ॥
 प्रियदर्शनतो बुद्धेः सुखं लोकेषु दृश्यते ।
 अतोऽनुमेयं परमप्रियदृष्ट्या परं सुखम् ॥ १८ ॥

आत्मार्यत्वेन सर्वत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।
 इति शशच्छ्रुतिः प्राह आत्मदृष्टिविधितया ॥ १८ ॥
 ततोऽप्यनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मक्षणात् सुखम् ।
 भुञ्जते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ २० ॥
 अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनम् ।
 अपश्यन् कृपणो बाह्यसुखार्थी वञ्चितो जनः ॥ २१ ॥
 सुखाशया बहिः पश्यन् देहो हीन्द्रियरन्ध्रकैः ।
 वातायनैर्गृहीत्वाऽन्तः सुखं वेत्ति न बाह्यदृक् ॥ २२ ॥
 दुःखलभ्यान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।
 विषयोत्थान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखरोधकान् ॥ २३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः
 प्रियाप्रियत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

परिच्छेदत्रयेणोक्तं सच्चिदानन्दरूपकम् ।
 गीयमानं श्रुतिस्मृत्योरात्मनो लक्षणत्रयम् ॥ १ ॥
 तद्वै परीत्यमन्येषां लक्षणं चेरितं स्फुटम् ।
 आभ्यां तु गुणदोषाभ्यां विवेको दोषद्वयपरः ॥ २ ॥
 नैर्गुण्यसगुणत्वादिवैधर्म्याण्यपराण्यपि ।
 बह्विनि वक्ष्ये सङ्क्षेपात् पुष्पकतोरतः परम् ॥ ३ ॥
 धियोऽर्थाकारया वृत्त्या जनितत्वात् सुखादयः ।

सामानाधिकरण्येन कल्प्यन्ते लाघवाद् धियाम् ॥ ४ ॥

महदादेर्जडत्वेन तद्वे तुष्य जडो मतः ।

कार्यकारणसाजात्यं दृष्टं लोके हि सर्वतः ॥ ५ ॥

अत आत्मा बोधमात्रतया सिध्यति लाघवात् ।

गुणाः सर्वे प्रकृत्यादेर्विकाराश्चेतरेऽखिलाः ॥ ६ ॥

आत्मा तु निगुणस्त्वद्वत् कूटस्थश्च मतो बुधैः ।

चित्तेः कूटस्थसञ्ज्ञा तु स्थिरत्वाद् गिरिकूटवत् ॥ ७ ॥

लेपश्चेतरसम्बन्धे तद्रूपैरुपरक्तता ।

यथा विषयसम्बन्धाद् बुद्धौ भवति वासना ॥ ८ ॥

भाण्डादौ द्रव्ययोगाच्च तत्तद्द्रव्यस्य वासना ।

लेपहेतुश्च सम्बन्धः सङ्गः सम्बन्धि चाऽञ्जनम् ॥ ९ ॥

अतो निरञ्जनोऽसङ्गो निर्लेपश्चोच्यते पुमान् ।

नभःपुष्करपत्रादिदृष्टान्तैः परमर्षिभिः ॥ १० ॥

चिन्मात्रानन्तशक्त्यध्वौ पुमर्थपवनरिताः ।

सत्त्वादिशक्तयो यान्ति विश्वबुद्धिरूपताम् ॥ ११ ॥

अत ईशश्चिदात्मैव जगतः सन्निधानतः ।

मणिवत् प्रेरकत्वेन जडानामयसामिव ॥ १२ ॥

पुमानेव जगत्कर्ता जगद्गर्ताऽखिलेश्वरः ।

स्वाम्यर्थे भृत्यवद् यस्माज्जडवर्गः प्रवर्तते ॥ १३ ॥

करणानि च देहेषु राजार्थमधिकारिवत् ।

भोग्यजातं मनोमन्त्रिण्यर्पयन्ति स्वभावतः ॥ १४ ॥

तैर्भोग्यैर्युक्तमात्मानमावेदयति धीश्रिति ।

ईक्षामात्रेण तद् भुङ्क्ते राजीवाऽऽत्माऽखिलेश्वरः ॥ १५ ॥

धनादेरौश्वरो देहो देहस्येन्द्रियमीश्वरम् ।

इन्द्रियस्येश्वरी बुद्धिर्बुद्धेरात्मे श्वरः परः ॥ १६ ॥
 कूटस्थस्येश्वरस्याऽन्यो नाऽस्ति प्रेरक इत्यतः ।
 ईश्वरस्याऽवधित्वेन द्रष्टा वै परमेश्वरः ॥ १७ ॥
 अन्यस्याऽऽगन्तुकैश्वर्यं बहुव्यापारसङ्कुलम् ।
 निर्व्यापारस्य निर्दोषमनाद्यैश्वर्यमात्मनः ॥ १८ ॥
 सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवः ।
 संसारं तन्निवृत्तिं च माययाऽऽप्नोति हेलया ॥ १९ ॥
 सर्वातिशयि निर्दोषमैश्वर्यमिदमात्मनः ।
 पश्यतो योगिनो ब्राह्ममर्ष्यैश्वर्यं तृणायते ॥ २० ॥
 बाह्यस्याऽऽत्मौच्यते देहो देहस्याऽऽत्मेन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिरात्मेन्द्रियान्तस्य बुद्धेरात्मा तु चिन्नमः ॥ २१ ॥
 अत आत्मावधित्वेन परमात्मौच्यते चितिः ।
 तथाऽन्तःकरणैर्योगाज्जीव इत्युच्यते चितिः ॥ २२ ॥
 अविद्याकार्यरहितः परमात्मेति च स्मृतिः ।
 यस्य यद् व्यापकं तस्य तद् ब्रह्माऽतो धरादिकम् ॥ २३ ॥
 प्रकृत्यन्तं भवेद् ब्रह्म स्वस्वकार्यायपेक्षया ।
 सेश्वरे साङ्ख्यवादेऽपि चित्तेरेवाऽनुमन्यते ॥ २४ ॥
 परे वा परमात्मत्वादिकं तु न जडे क्वचित् ।
 अध्यक्षव्यापकत्वाभ्यां परं ब्रह्म तु चितनः ॥ २५ ॥
 तस्याऽध्यक्षं व्यापकं च न हेतुविधयाऽस्ति हि ।
 असङ्ख्यात्मा नभोराशिरविभक्तैकरूपकः ॥ २६ ॥
 सोऽतश्चिद्वनविज्ञानघनात्मघनसंज्ञकः ।
 प्रकाशस्याऽनपेक्षत्वात् स्वस्य द्रष्टृतयाऽपि च ॥ २७ ॥
 स्वप्रकाशः पुमानुक्त इतरे तद्विलक्षणाः ।

भोगोऽभ्यवहृतिः सा च कूटस्थे नाऽस्ति धीष्विव ॥२८॥
 धीवृत्तिप्रतिविम्बाख्यगौणभोगा तु भोक्तृता ।
 साक्षाद् धीवृत्तिद्रष्टृत्वाद् बुद्धिसाक्ष्यच्यते पुमान् ॥२९॥
 विना विकारं द्रष्टृत्वात् साक्षी तूक्तोऽखिलस्य सः ।
 चैत्योपरागरूपत्वात् साक्षिताऽप्यध्रुवा चितः ॥ ३० ॥
 उपलक्षणमेवेदमपि व्यावृत्तये जडात् ।
 अतः पुमाननिर्देशोऽणुश्च सूक्ष्मश्च कथ्यते ॥ ३१ ॥
 विना दृश्यमदृश्यत्वादव्यक्तञ्चोच्यते स्रतः ।
 अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ॥ ३२ ॥
 अदृश्यं चाऽस्यमादर्शं चित् तथा स्वस्वबुद्धिषु ।
 चिति विश्वस्य सङ्गश्चेद् विश्वं भासेत सर्वदा ॥ ३३ ॥
 विश्वाधारोऽप्यतः शून्यमिति चिद्गीयते खवत् ।
 दृश्यदोषान् सृष्टाबुद्धिर्द्रष्टव्यारोप्य निर्मले ॥ ३४ ॥
 आदर्शं मलवद् व्योम्नि दोषदृष्ट्या तु तप्यते ।
 वस्तुतश्चिति नाऽस्त्येव मलो दृष्ट्याश्रितः सदा ॥ ३५ ॥
 अतश्च निर्मलः स्वस्थो निर्दोषश्चोच्यते पुमान् ।
 सजातीयेषु वैधर्म्यलक्षणा नाऽस्ति यद् भिदा ॥ ३६ ॥
 अत आत्मा समः प्रोक्त एकरूप्याच्च सर्वदा ।
 देहाध्यक्षतया देही पुर्यभिव्यक्तितः पुमान् ॥ ३७ ॥
 एकाकित्वाद्वितीयः केवलञ्चोच्यते तु सः ।
 चिच्छक्त्यप्रतिबन्धेन प्रोच्यतेऽनावृतः पुमान् ॥ ३८ ॥
 सर्वस्वामितया चाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रवेदनात् ।
 हृत्करोवरधीपद्मदलवृत्तिषु लीलया ॥ ३९ ॥
 चरन्निवाऽऽनन्दमीनान् भुञ्जानो हंस उच्यते ।

हकारेण वहिर्याति सकारेण विशन् पुनः ॥ ४० ॥
 प्राणवृत्त्याऽनये चाऽपि प्राण्यात्मा हंस उच्यते ।
 शरीरागारहृद्व्योमगुहायां बुद्धिभार्यया ॥ ४१ ॥
 व्यज्यमानस्तया सार्धं स्वपन्निव गुहाशयः ।
 त्रिगुणात्मकमायां स्वां सान्निध्यात् परिणामयन् ॥ ४२ ॥
 मायीति कथ्यते चाऽऽत्मा तत्कृतानृतवेषधृक् ।
 खान्येकादश भूतानि पञ्चैतानि तु षोडश ॥ ४३ ॥
 पुंसः कलास्तत्त्वतस्तु निरंशत्वात् स निष्कलः ।
 अहंशब्दः स्वामिवाची स्वामी साची तु चेतसः ॥ ४४ ॥
 अतोऽहमिति शब्देन चिन्मात्रं प्रोच्यते बुधैः ।
 सर्वेश्वरः सर्ववेत्ता सर्वकर्ताऽद्वयः पुमान् ॥ ४५ ॥
 सामान्यादुच्यते यद्वद् राजा सर्वनराधिपः ।
 आत्माद्वैतस्य सूत्रेण जातिमान्नेण वर्णनात् ॥ ४६ ॥
 प्रलये हि विजातीयद्वैतशून्यत्वप्राप्तनाम् ।
 असङ्गत्वान्नित्यशुद्धो नित्यबुद्धश्च चित्तवतः ॥ ४७ ॥
 नित्यमुक्तस्तथा नित्यनिर्दुःखत्वात् पुमान् मतः ।
 इत्यादिगुरुशास्त्रोक्तदिशा स्वानुभवेन च ॥ ४८ ॥
 वैधर्म्यादात्मनोऽनात्मविवेकः क्रियतां बुधैः ।
 परिच्छेदचतुष्केण पुम्प्रकृत्योः सुविस्तरात् ।
 वैधर्म्यं गण उक्तोऽयं ध्यायिनामाशु मुक्तिदः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मवैधर्म्य-

गणपरिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

विवेकमेव सद्युक्त्या मत्वा तदनुभूयते ।

राजयोगं यथा कुर्यात् समासेन तदुच्यते ॥ १ ॥

अशक्तो राजयोगस्य हठयोगेऽधिकारवान् ।

वासिष्ठे हि वसिष्ठाय भुमुण्डे नैवमीरितम् ॥ २ ॥

ज्ञानावृत्ती राजयोगे प्राणायामासने हठे ।

मुख्ये तेऽङ्गतयाऽन्योन्यं सेव्ये शक्त्यनुसारतः ॥ ३ ॥

विषयेऽनन्तदोषा ये श्रुतिस्मृतिसमीरिताः ।

त आदौ परिदृष्टव्यास्तत्तत्स्पर्शाद्ययोगिभिः ॥ ४ ॥

कामबीजान्यनन्तानि सम्यरोहन्ति यदृदि ।

तत्राऽटवीनिभे ज्ञानपुण्यशस्यं न वर्धते ॥ ५ ॥

दोषदृष्ट्यग्निसन्दग्धे कामबीजे तु चेतसि ।

गुरुशास्त्रहलैः कष्टे सुखे तद्विवर्धते ॥ ६ ॥

सत्येष्वसत्तां प्रचुरां तथा रम्येष्वरम्यताम् ।

सुखेषु प्रचुरं दुःखं पश्यन् धीरो विरज्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकोऽपि नरको विनाशामेध्यपूरितः ।

युक्तश्च स्वाधिकैरन्यैस्त्रैगुण्यादपि दुःखयुक् ॥ ८ ॥

तत्रत्यैरपि मुक्त्यर्थं यत्यते जन्मभीरुभिः ।

अतो ज्ञेयः समासेन लोकः सर्वोऽपि दुःखयुक् ॥ ९ ॥

इदं मे स्यादिदं मा स्यादिति च्छाव्यधितं मनः ।

स्वभावात् तेन विज्ञेयं दुःखं चित्ते न सङ्गतिः ॥ १० ॥

सुखं सुषुप्तिः परमा दुःखं विषयवेदनम् ।

सुखदुःखसमासाऽयं किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ११ ॥
 तस्मादनर्थानर्थान् परोक्ष विषयान् सुधीः ।
 उत्सृजेत् परमार्थार्थी बालरम्यानहोनिव ॥ १२ ॥
 इत्यादिकानन्तदोषदृष्ट्या रागस्य तानवे ।
 मायाविवेकतः शुद्धमात्मानं चिन्तयेत् सदा ॥ १३ ॥
 इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणाऽपि न शक्यते ।
 उदासीनस्याऽऽत्मतत्त्वं स्वयमेव प्रकाशते ॥ १४ ॥
 बुद्धिबोधात्मको बुद्धिसाक्षी बुद्धेः परो विभुः ।
 कूटस्थोऽहं चिदादित्य इत्येकाग्रोऽनुचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
 वृत्तिबोधो घटच्छिद्रमिव नाश्वल्प ईक्ष्यते ।
 वस्तुतो वृत्तिबोधोऽहं पूर्णो व्योमवदक्षयः ॥ १६ ॥
 अन्तर्यद् दृश्यते सर्वं तद् बुद्धेर्हृत्तिरुच्यते ।
 तिभ्यो दुःखात्मकेभ्योऽहं साक्षात् तद्वोचिता पृथक् ॥ १७ ॥
 कर्मकटविरोधो हि वृत्त्या वृत्तिप्रकाशने ।
 वृत्तिधाराकल्पने च गौरवादिति निश्चितम् ॥ १८ ॥
 हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहमदैस्तथा ।
 द्वेषाभिमानकार्पण्यनिद्रालस्यस्मरादिभिः ॥ १९ ॥
 धर्माधर्मैश्च सम्पूर्णा बुद्धिर्दुःखमयो तु मे ।
 आत्मानं दर्शयत्येव भास्करायेव रोगिणः ॥ २० ॥
 अहं सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रनभो विश्वदर्पणमक्षयम् ॥ २१ ॥
 निरञ्जनं निराधारं निर्गुणं निरुपद्रवम् ।
 निर्विशेषं सजातीयात् समस्तार्थावभासकम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः स्थावरान्ताश्च चेतनाः ।

अवेधस्यात्मकामेदादहमित्यनुचिन्तयेत् ॥ २३ ॥

अहमन्ये च पुरुषाः समचिद्व्योमरूपिणः ।

अत आत्मैक एवाऽहमिति श्रुतिषु गीयते ॥ २४ ॥

इति पश्यन् स्वभोगैश्च योगी विश्वं प्रपूजयेत् ।

आत्मयोगोऽप्ययं प्रोक्तः श्रुत्युक्तः साङ्ख्ययोगिनाम् ॥ २५ ॥

सर्वभूतस्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ २६ ॥

इत्थेवं मनुनाऽऽप्यात्मयोगो ज्ञानाङ्गमीरितः ।

तस्मादभयदानेन स्वभोगाद्यर्चनेन च ॥ २७ ॥

सम्मानयन् भूतजातमात्मानमनुचिन्तयेत् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भोगे रागश्च ह्रीयते ॥ २८ ॥

तेषां स्वसाम्यदृष्ट्याऽतः साम्यं योगो विचिन्तयेत् ।

उत्पत्तौ प्रलये चैव सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २९ ॥

सर्वेषामेकरूपत्वे द्रष्टृरागादिकं कुतः ।

विष्णादयो महेश्वर्यं भुञ्जाना अपि नाऽधिकाः ॥ ३० ॥

मत्तोऽतोऽलं तदैश्वर्यैरविवेकिजनप्रियैः ।

गुणकर्मादिभिः किञ्चिन्निरोह्याऽधिकमात्मनः ॥ ३१ ॥

तदर्थं यतते लोको नाऽहं पश्यामि मेऽधिकम् ।

तथा कनून् न पश्यामि यदतिक्रमशङ्कया ॥ ३२ ॥

देवा देवजयायेव यतिष्ये तज्जयाश्रया ।

अहं यथा तथेवाऽन्ये आत्रह्मा नारका जनाः ॥ ३३ ॥

दृश्यन्तां स्वात्मवत् प्रेम्णा पितृभ्रातृसुतादिवत् ।

क ईश ईशितव्यो वा कः श्रेष्ठः कोऽधमोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अभिन्ने भेददृष्ट्या स्थान्मृत्योर्भवमिति श्रुतिः ।

चिद्व्योमस्त्रैकरूपेषु ईशानीयादिरूपकः ॥ ३५ ॥
 रूपभेदो ह्यसन् सर्वः स्फटिके रूपभेदवत् ।
 धियां रूपैः पुमानेको बहुरूप इवेत्यते ॥ ३६ ॥
 वृक्कचर्मादिरूपाद्यैर्मायीव बहुरूपधृक् ।
 मामातिङ्ग्य निराकारं विविधाकारधारिणी ॥ ३७ ॥
 मायैवैका हि नृत्यन्ती मोहयत्यखिला धियः ।
 पुंसां भेदो बुद्धिभेदादम्बुभेदाद् यथा रवेः ॥ ३८ ॥
 व्योम्नश्च क्षिद्ररूपेण भेदः कुम्भादिभेदतः ।
 अतः शुद्धो बुद्धमुक्तः सर्वदा सर्वगोऽव्ययः ॥ ३९ ॥
 अहमन्ये च तत्राऽहो शत्रुमित्रादिधोर्मृषा ।
 ब्रह्मणीये हराविन्द्रे सर्वभूतगणे तथा ॥ ४० ॥
 उत्तमाधममध्यत्वविभागो मायया मृषा ।
 त्रिगुणात्मकमायायास्त्रै विध्यादात्मनोऽपि हि ॥ ४१ ॥
 उत्तमाधममध्यत्वत्रैविध्यं नैव हि स्वतः ।
 यथा देहे तथाऽन्यत्र चित्प्रकाशोऽयमव्ययः ॥ ४२ ॥
 व्यक्तताव्यक्ततामात्रभेदो ह्यन्तरवाञ्छयोः ।
 एवमन्येऽपि पुरुषा बह्वमुक्ताविशेषतः ॥ ४३ ॥
 ईशानीयाविशेषाच्च पुरुषार्थो न मेऽस्त्यतः ।
 महानिद्वैव मे साध्वी दुःखभोगहरा प्रिया ॥ ४४ ॥
 अप्रिया मूढचित्तानामसाध्वी धीहतात्मनाम् ।
 चिदादर्शे मयि धियो यद्यपि प्रतिविम्बनम् ॥ ४५ ॥
 तत्त्वतो नैव दोषाय तथाऽपि त्याज्यमेव तत् ।
 स्वभावादस्य हेयत्वं खानुभूत्या हि सिध्यति ॥ ४६ ॥
 यथा कोऽपि परस्याऽपि वैरूप्यं न दिदृक्षति ।

| स्वामिन्यारोप्याऽऽत्मदोषान् साध्वीयमनुत्पद्यते ॥ ४७ ॥
 | निर्दोषं स्वामिनं दृष्ट्वा निर्दोषा स्यात् पतिव्रता ।
 एवमस्या रूपभेदेऽप्येकरूपोऽस्मि सर्वदा ॥ ४८ ॥
 भुक्तानो वाऽप्यभुक्तानस्तां मदर्थामनन्यगाम् ।
 यथैकरूपतोपाधियोगायोगदशास्वहो ॥ ४९ ॥
 आदर्शस्याऽमलस्यैव चित्रभोदर्पणस्य मे ।
 दृश्यबुद्धिगता दोषाः साक्षात् तद्द्रष्टरि प्रभौ ॥ ५० ॥
 न सन्ति मयि मोहाद्या भास्करे भास्यदोषवत् ।
 दुःखैर्बद्धा स्वमात्मानं त्यक्ता मङ्गावमागता ॥ ५१ ॥
 मुच्यते दुःखबन्धाद् धीर्न मे मोक्षो न बन्धनम् ।
 कूटस्थासङ्गचिद्व्योम्नि धीदुःखप्रतिविम्बनम् ॥ ५२ ॥
 योऽन्यो बन्धो भोगरूपः सोऽपि चिदर्पणे नृषा ।
 जाग्रदादिव्यावस्थासाक्षी ताभिर्विवर्जितः ॥ ५३ ॥
 अहं पूर्णचिदादित्य उदयास्तविवर्जितः ।
 दर्पणे मुखवद् विश्वं मयि बोधे न तात्त्विकम् ॥ ५४ ॥
 विभुत्वेऽपि च बाह्यान्तः सुषुप्त्यादावदर्शनात् ।
 मयि वाऽन्यत्र वा पुंसि केवलानुभवे विभौ ॥ ५५ ॥
 भाति यत् तद्विवर्त्तो धौप्रतिविम्बात्मकत्वतः ।
 शुक्लो रजतवद् विश्वमती मयि न दोषकृत् ॥ ५६ ॥
 भरीक्षी तीयवत् तद्वद् व्योमादौ नगरादिवत् ।
 कालत्रयेऽपि नाऽस्थे व मयि विश्वं सनातने ॥ ५७ ॥
 अन्यथास्त्वथवा माऽस्तु बुद्ध्यादौ मम तेन किम् ।
 मयि सर्वं यथा व्योम्नि सर्वत्राऽहं यथा नभः ॥ ५८ ॥
 न सर्वं मयि सर्वत्र नाऽहं चालीपतः खवत् ।

अत एवाऽविभागाख्यामेदेन क्षीरनीरवत् ॥ ५८ ॥
 ज्ञानात्मकमिदं विश्वं गायन्ति परमर्षयः ।
 जगन्मम मर्दर्थत्वान्मच्छरीरसुखादिवत् ॥ ६० ॥
 यथा मम तथाऽन्येषां ममैवेति धियो भ्रमः ।
 वस्तुतस्तु न कस्याऽपि किमपि व्यभिचारतः ॥ ६१ ॥
 स्वामित्वस्याऽध्रुवत्वेन पान्यस्याऽऽवासगेहवत् ।
 एकं चिन्मात्रमस्तीह शब्दं शून्यं निरञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं तत्र न जगत् जगत्क्रिया ।
 दृश्यते सर्वदृश्याख्या स्वस्वबुद्धिपरम्परा ॥ ६३ ॥
 चिन्मण्डलमहादर्शं प्रतिविम्बमुपागता ।
 क्वचिद् व्यक्तं क्वचित् सूक्ष्मं नभः सर्वत्र तिष्ठति ॥ ६४ ॥
 यथा तथा चिदाकाशं धीदेशेऽन्यत्र च स्थितम् ।
 चिदाकाशमयं विश्वं यतोऽतो धीरितस्ततः ॥ ६५ ॥
 भ्रमन्ती तत्र तत्रैव भासतेऽर्के घटादिवत् ।
 धर्माधर्मौ जन्ममृत्यु सुखदुःखादि चाऽखिलम् ॥ ६६ ॥
 जाग्रत्यपि मृषा स्वप्न इव जन्मादिकं मम ।
 दृश्ययोगवियोगाभ्यां चितो जन्मविनाशधीः ॥ ६७ ॥
 अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिदोषाभ्यां शशिनो यथा ।
 महासुषुप्तौ भवजन्ममृत्यु-
 दुःस्वप्नधाराः क्षणभङ्गुरा धियः ।
 पश्याम्यहं ताभिरलितरूपो
 घनैरुपेतैर्विगतै रत्रेः किम् ॥ ६८ ॥
 इत्येवं सततं ध्यायन्नेकाग्रमनसा सुधीः ।
 साक्षात्करोत्यात्मतत्त्वं वागगोचररूपतः ॥ ६९ ॥

स्वरूपं निर्मलं शान्तं मनस्यजति चेत् क्षणम् ।

तदैव दृश्यसंस्कारशेषात् सङ्गुभ्यतीन्द्रियम् ॥ ७० ॥

उत्थितानुत्थितांस्तत्र इन्द्रियारीन् पुनः पुनः ।

विवेकेनैव वज्रेण हन्यादिन्द्रो गिरीनिव ॥ ७१ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे राजयोगप्रकारपरिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

एवमात्मानुभविनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

स्पष्टं वक्ष्ये भवेद् येन ज्ञानाज्ञानपरीक्षणम् ॥ १ ॥

अवणान्ननाद वाऽऽपि अन्यथाऽऽत्मज्ञताभ्रमात् ।

कुर्याद् गुरुमविद्वांसं स्याच्चाऽज्ञो ज्ञाभिमान्यपि ॥ २ ॥

नैश्वर्यानागतज्ञत्वादिकं ज्ञानस्य लक्षणम् ।

तद्वृत्तेऽपि हि कैवल्यं योगभाष्यकृतेरितम् ॥ ३ ॥

श्रौतस्मार्तानि वाक्यानि ज्ञानिनो मोक्षभागिनः ।

लक्षकार्ण्येव लिख्यन्ते विश्वासातिशयाय वै ॥ ४ ॥

यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभूद् विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ५ ॥

यः सर्वत्राऽनभिस्त्रेहस्तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।

न विस्मरति निश्चेत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ ७ ॥

नोदति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे सुखप्रभा ।

यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥

यो जागर्त्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १० ॥

यस्य नाऽहङ्गतो भावो बुद्धियेस्य न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ११ ॥

अपि शीतरुचावर्के अत्युष्णेऽपीन्दुमण्डले ।

अप्यधःप्रसवत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न चाऽन्यधीः ॥ १२ ॥

चिदात्मन इमा नित्यम्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाऽभ्युदेति कुतूहलम् ॥ १३ ॥

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।

तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्नरसङ्गरसायनम् ॥ १४ ॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विभ्रान्तिमागतः ।

तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्वहिर्यवहरन्नपि ॥ १५ ॥

यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।

गम्भीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाङ्गदः ॥ १६ ॥

परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनाऽऽत्मनि ।

सर्वकर्मपरित्यागो नित्यदृष्टो निरामयः ॥ १७ ॥

न पुण्येन न पापेन नेतरेणाऽपि लिप्यते ।

येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः ॥ १८ ॥

यत्र कचन शायी च स सम्नाडिव राजते ।

वर्णधर्माश्चमाचारशास्त्रमन्त्रनयेषितः ॥ १९ ॥

निर्गच्छति जगज्जालात् पञ्चरादिव केशरी ।

वाचामतीतविषमो विषयाशादृशेक्षितः ॥ २० ॥

कामप्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलम् ।

निःस्त्रीतो निर्नमस्कारः पूज्यपूजाविवर्जितः ॥ २१ ॥

संयुक्तो वा वियुक्तो वा सदाचारनयकर्मैः ।

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः

संयान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।

तद्यस्य यन्मदनकोपविषादलोभ-

मोहापदामनुद्दिनं निपुणं तनुंत्वम् ॥ २२ ॥

तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात् ।

न कृतेनाऽकृतेनाऽर्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥ २३ ॥

तनुं त्वजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथवा ।

ज्ञानसम्प्राप्तिसमये सुक्त एवाऽमलाशयः ॥ २४ ॥

न मोक्षो न भसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।

सर्वांशसङ्घे चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यटेहमुक्तत्वं पवनोऽस्यन्दतामिव ॥ २६ ॥

अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्याद् दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥ २७ ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रयान्ते दृश्यसंभ्रमे ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यवौचणे ॥ २८ ॥

चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।

अनादिमध्यनिलयं यदनाधि निरामयम् ॥ २९ ॥

न शून्यं नाऽपि चाऽऽकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं तत् किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३० ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे जीयन्मुक्तिपरमसुक्तयोः

परिच्छेदः ।

इति साङ्ख्यसारस्योत्तरभागः । साङ्ख्यमाराख्यं प्रकरणं समाप्तम्

00042123

